

По стилским одликама прстен се може датовати око треће деценије XIV века, и то би значило да је и његов власник Никола Косијер, руднички властелин, живео у првој, а могуће и у другој половини XIV века. Он је био сахрањен у малој цркви Горњих Грасојеваца, а

његово потомство је задржало право над црквом и касније, знатно након његове смрти. Судећи по положају гроба у самој цркви, не може се закључити да ли су Косијери били и њени ктитори.

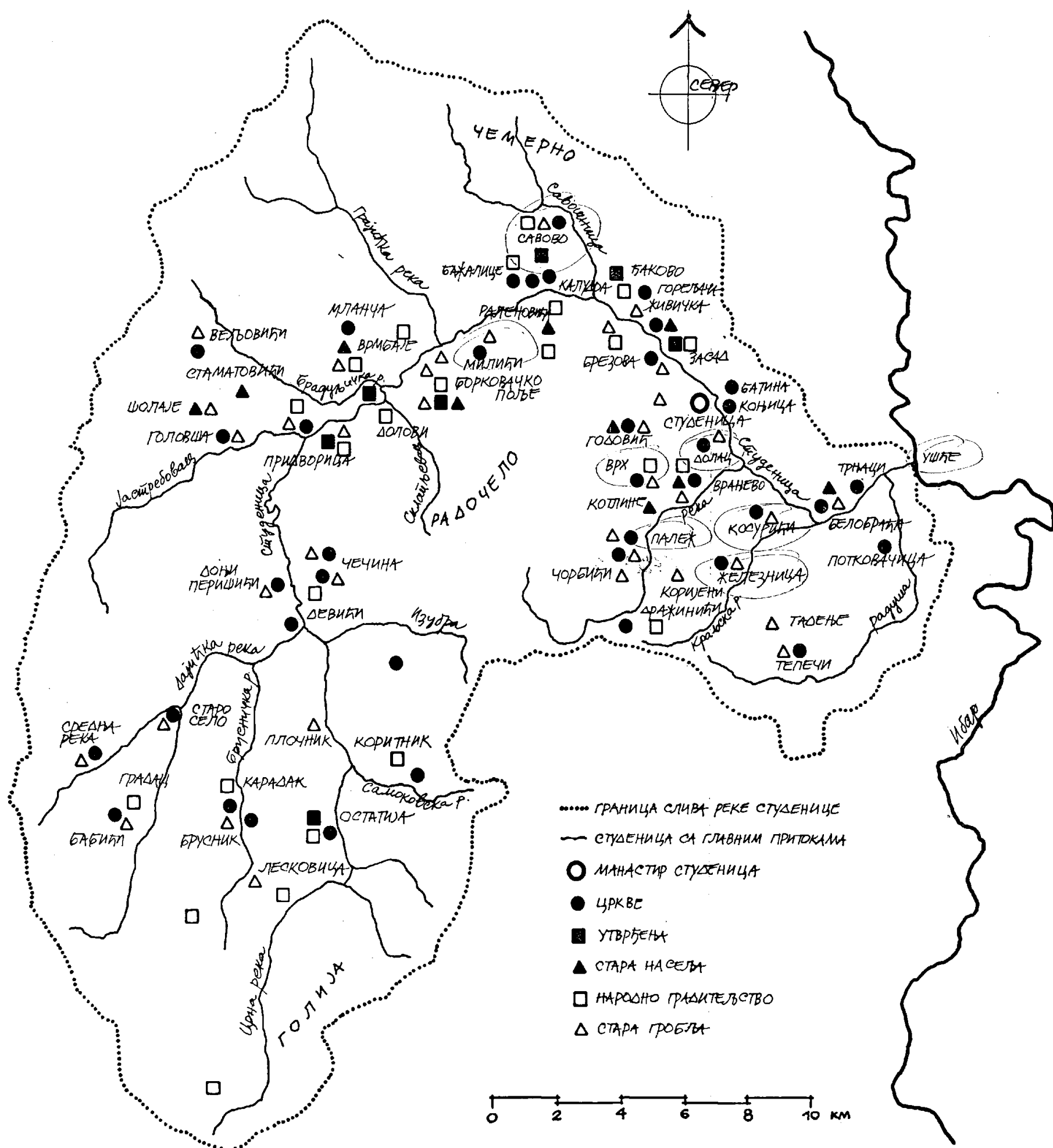
La tombe et la bague du noble Nicolas Kosier

Dimitrije Madas

A Krasojevci, hameau du village de Majdan, situé sur une pente de la montagne Rudnik, subsistent les ruines d'une petite église médiévale. En 1983, lors de la fouille d'une tombe dans la partie occidentale de l'église, une bague massive en argent a été mise au jour. Il a été établi que deux personnes y avaient été ensevelies à des dates différentes. Étant donné que la bague a été découverte dans la terre, non pas à la main d'un des deux défunts déposés dans cette tombe, l'auteur du présent texte considère qu'elle avait appartenu à celui qui y avait été enseveli le d'un des deux défunts déposés dans cette tombe, avec la terre excavée au moment où le sol fut creusé pour le second défunt et qu'elle fut remise dans la tombe lors de la seconde inhumation. La bague, d'un poids de 27,3 grammes, est en argent, le diamètre de l'anneau étant de 2,7 cm. Toutes ses surfaces extérieures étaient ornementées selon la technique de gravure en nielles. Le relief d'une partie des ornements s'est dégradé au contact des doigts voisins, ce qui prouve que son propriétaire l'avait longtemps portée. Les ornements subsistants sont de caractère et de contenu géométriques représentant des fleurs stylisées. A en juger par la forme de la bague et par le caractère de l'ornementation, elle se rapproche surtout des exemplaires similaires des bagues médiévales fabriquées dans la première moitié du XIVe siècle. L'attention est particulièrement attirée par un monogramme

harmonieux, gravé sur le chaton. L'inscription n'est composée que de deux mots: le premier est le prénom du propriétaire de la bague — Nicolas, tandis que le second est écrit comme suit: Kosier et ne peut être que son nom. Celui-ci pourrait être relié à une autre personne dont le prénom était Olivier et qui fut mentionné pour la première fois dans les sources historiques en 1457 sous ce nom et avec le titre de prince de Rudnik.

L'auteur du présent texte considère que Nicolas était un des ancêtres d'Olivier et que c'est Nicolas le premier défunt enseveli dans l'église de Krasojevci. Malheureusement, la seule sépulture ne fournit pas assez d'éléments pour que l'on puisse établir l'époque où Nicolas a vécu. D'autre part, il n'y a pas de traces historiques écrites qui le concernent. Seules les caractéristiques stylistiques de la bague découverte permettent de conclure que Nicolas a vécu vers le milieu du XIVe siècle, la majeure partie de sa vie se situant probablement dans la seconde moitié du siècle. Il s'agit d'un noble inconnu de la région de Rudnik, Nicolas Kosier, qui fut enseveli dans la petite église de Krasojevci à la fin même du XIVe siècle. Vu l'endroit de l'église où il fut enseveli, on ne peut pas conclure qu'il ait été aussi le kitor de celle-ci, mais, selon toute apparence, la famille des Kosier jouissait du droit d'inhumation dans l'église.

Споменици у сливу Студенице

ОПИС И СТАЊЕ*

СРЂАН ЂУРИЋ, СВЕТЛАНА ПЕЛИЋ, БОЖИДАР КРСТАНОВИЋ и
СИНИША ТЕМЕРИНСКИ

I. Географске одлике

Слив реке Студенице је у југозападној Србији, на прелазу висије Старог Влаха у Ибарску долину, између 20° 16' и 20° 38' источне географске дужине и 43° 16' и 43° 35' северне географске ширине.

Основна одлика овог подручја је река Студеница, која извире на северним падинама планине Голије, на месту Одвраћеници, на висини од око 1615 m, затим у широком луку обилази планину Радочело и утиче у Ибар код Ушћа као његова лева притока. Дугачка је 57,6 km, а њен слив има површину од 582 km². Главне леве притоке реке Студенице су Брусничка, Брадуљичка, Грајићка река и Савошница, а десне Самоковска река, Изубра, Склапљевац, Бревина и Краљска река.

Северне падине Голије, јужне падине Чемерна и планина Радочело одликују се разноврсним геолошким саставом, углавном од метаморфних магматских и седиментних стена. Слив се налази у зони изражене трусности, под утицајем земљотреса копаоничког епицентралног подручја.

Педолошки покривач, кога чини смеђе земљиште, обрастао је шумском вегетацијом, и то у нижим пределима церовом, у вишим буковом и грабовом шумом и четинарима (смрчком и црним бором). Претварање шума у затрављене површине и недовољно контролисана експлоатација дрвета доводе до спирања тла на нагибима.

II. Историја

Да је подручје Студенице било настањено и у праисторији за сада се зна само на основу случајних налаза каменог оруђа.¹ Ток историје сличан је ономе који преовлађује на већем делу Балканског полуострва. Првобитну превласт илирских племена до II века п. н. е. сменило је Римско царство, чија владавина траје до средине VI века, о чему постоје тек уопштени историјски подаци.² Њих допуњују откривени остаци материјалне културе, као што су богати налази из илирског гроба у селу Крушчици, на јужним обронцима Радочела.³ Трагови коришћења природног богатства од стране Римљана запажени су у оближњим областима.⁴ Са Сеобом народа у VI веку на Балкан долазе и Срби, чија етничка и државна

заједница постаје битни чинилац у историји западног дела полуострва.⁵

Будући у средишту средњовековне српске државе Рашке, подручје Студенице, са манастиром као окосницом, за више столећа постаје позорница важних историјских догађања.⁶ Слив

* Ради израде Плана подручја са посебном наменом слива реке Студенице, вршено је рекогносцирање ове области у две етапе, у марту и мају 1990. године, у укупном трајању од тринаест дана. Рекогносцирање није обављено на целом подручју, већ је систематски извршено само у једном делу слива.

Манастир Студеница, који представља предмет дугогодишње бриге службе заштите и чије је стање довољно познато стручној и научној Јавности, није обухваћен овим радом.

У раду су коришћене следеће скраћенице: Д. Милутиновић — М. Валтровић, *Извештај уметничком одбору*, Гласник СУД XLVII (1879) = Милутиновић — Валтровић (1879); Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању Петог излога снимака архитектонских, живописних и скулптурних*, Гласник СУД XLVII (1879) = Милутиновић (1879); Р. М. Илић, *Ибар*, Српски етнографски зборник VI, Насеља 3 (Београд 1905) = Илић (1905); *Српску митолошку речник*, Београд 1970 = СМР; В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) = Кораћ (1975); Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982 = Šabanović (1982); Р. Станић, *Зидно сликарство у околини Студенице*, Саопштења XV (1983) = Станић (1983); А. Handžić, *Dva prva popisa zborničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Građa, knj. XXVI (Odeljenje društvenih nauka, knj. 22), Sarajevo 1986 = Handžić (1986); Р. Станић, *Споменици градитељства од XIII до XVII века у околини Студенице*, Благо манастира Студенице, каталог изложбе (= Галерија САНУ, 63, Београд 1988) = Станић (1988); С. Ђурић, *Откривање студеничке пластике*, Каталог, Пластика, Благо манастира Студенице, каталог изложбе (= Галерија САНУ, 63, Београд 1988) = Ђурић (1988); Г. Симоновић, *Рекогносцирање слива реке Студенице од села Придворице до Студенице*, Гласник САД 6 (Београд 1990) = Симоновић (1990).

¹ О проналаску камених секира у Милићима обавештени смо од мештана.

² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Dijela knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1 (Sarajevo 1969) 69—100, 143—167.

³ Д. Срејовић — О. Вукадин, *Благо из Крушевице*, Рашка баштина 3 (Краљево 1988) 7—13.

⁴ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 205—206.

⁵ *Историја српског народа*, прва књига, Београд 1981, 109—248.

⁶ Г. Бабић — В. Кораћ — С. Ћирковић, *Студеница* (изд. „Југословенска ревија”), Београд 1986, 9—20, 90—94, 146—153, 180—187.

Студенице у средњем веку био је подељен у две жупе, чије нам тачне границе данас нису познате; горњи ток реке припадао је жупи Моравици⁷, а доњи једној од две ибарске жупе.⁸ О развијеном рударству на овом подручју у средњовековном раздобљу сведоче, поред бројних топонима⁹, и остаци старих рударских копова и јама.¹⁰ После пада под турску власт (до 1458), у дефтерима од краја XV до почетка XVII века има више података о студеничком крају, његовој територијалној организацији и занимању становништва.¹¹ Непосредно по турском освајању долази до већег померања становништва¹², да би тек после Велике сеобе Срба етничка слика подручја добила данашњи изглед.¹³ Године 1833. територија Старог Влаха са Студеницом припала је ослобођеној Србији.¹⁴

III. Историографија

За изложбу поводом осам векова постојања манастира Студенице начињен је каталог у коме су сажети исходи његових досадашњих истраживања и прикупљена целовита библиографија о њему.¹⁵

Околина манастира и цело подручје слива Студенице мање су проучени. У оквиру рада на снимању средњовековних српских споменика, М. Валтровић и Д. Милутиновић први су објавили већи број цркава овог краја¹⁶, да би их Милутиновић затим и типолошки груписао.¹⁷ Након дужег прекида, у већем броју радова, Р. Станић се бавио сакралним градитељством и живописом, стилски га анализирајући и временски га опредељујући.¹⁸ Тако су у литературу ушле цркве у Батини, Брезови, Долцу, Годовићу, Савову, Врху, Палежу, Реци, Дражинићима, Тепечима, Железници, Косурићу и Ушћу. Ваља истаћи да је један мањи број цркава у извесној мери археолошки истражен, конзерваторски заштићен и презентован.¹⁹ Из оваквих послова, по правилу су проистицали извештаји у студије о: Придворици²⁰, Палежу²¹, Ушћу²², Долцу²³ и Горњој испосници у Савову.²⁴

На остатке утврђења и црквишта недавно је указала група студената археологије, која је рекогносцирала део територије између Придворице и Студенице.²⁵

Познавању старијих гробаља у овом крају знатно је допринео текст В. Дворниковића.²⁶ Делатношћу студеничких каменорезачких радионица и специфичностима надгробних споменика бавили су се потом М. Ћоровић-Љубинковић²⁷, Р. Станић²⁸, Д. Поповић²⁹ и С. Ђурић.³⁰

За етнологију и народно градитељство студеничког краја од великог су значаја антропогеографска истраживања Р. М. Илића³¹, П. Ж. Петровића³² и М. Ристића.³³ Делимично рекогносцирање околине манастира Студенице у

циљу истраживања народног градитељства обавила је Н. Пешић-Максимовић, али прикупљена грађа нажалост није публикована.³⁴ На народно градитељство студеничког подручја односе се у великој мери истраживања С. Ненадовића³⁵ и Б. Пешића.³⁶

IV. Каталог споменика а. цркве

Иако рекогносцирање територије слива реке Студенице није окончано, досадашња истраживања показују веома велику густину сакралних објеката. Ова појава свакако је условљена двама разлозима: жељом ктитора да у близини манастира Студенице подигне своју задужбину и жељом мештана да, најчешће уз гробље, сазидају богомољу за потребе мање заједнице. Стога се, готово у континуитету, може пратити жива градитељска делатност од средњег века до данас.

Оскудни историјски подаци, зарушеност великог броја цркава или позније преправке, којима су у великој мери измењени првобитни архитектонски склопови, живопис, којег најчешће нема више ни у траговима, знатно отежавају успостављање хронологије и сигурнију типолошку поделу. Ипак, за тридесетак појединачних објеката који су овде каталогизирани могу се извући неке заједничке карактеристике. Све су цркве грађене каменом без опеке, док је за сводове коришћена сига. Као грађевински материјал често и радо су употребљаване старе надгробне плоче. Профилација је скромна, јавља се углавном само на кровним венцима, каткад око прозора, и веома је једноставна. Кровни покривач у већини случајева чиниле су веће камене плоче, али је он с временом мењан. У извесном броју цркава још се налази првобитни под од камених плоча, каткад комбинован с надгробним плочама у секундарној употреби.

Већина цркава су једнобродне, скромне грађевине, без припрате, са улазом на западу и олтарским простором који образује споља и изнутра полукружна апсида. Просторе проскомидије и ђаконикона замењују нише у маси зида. Равна фасадна платна оживљавају само прозорски отвори, и они углавном малих димензија. Засведене су (или су биле засведене) полуобличастим сводом који је понекад, као у Милићима, ојачан луцима што се ослањају на конзоле. Овакве су цркве, осим у Милићима, сачуване у Савову (Горња испосница), Ушћу, Брезови, Старом селу и Девићима. Судећи по остацима, сличне су биле оне у Косурићу, Чечини, Бажалама, Тепечима и у Батини.³⁷

На слично конципованим, готово само у темељима сачуваним црквама у Белобраћи, и на Драгојловском гробљу у Палежу, полукружна апсида има ширину брода, док црква у Брус-

нику у ширини брода има полигоналну апсиду. Најзад, црква у Средњој Реци, познија и грађена по узору на брвнару, обликом основе такође припада овој групи.³⁸ О горњој конструкцији не може се говорити са сигурношћу, али се претпоставља да су биле засведене.

Црква у Дражинићима, с полукружном апсидом у ширини брода, веома је слична описаним грађевинама, али је њена унутрашњост пиластрима и луцима рашчлањена на два травеја и олтарски простор. По два травеја различитог ритма имају још црква Св. Николе у Палежу, црква у Врху и остаци храма у Головши, али су њихове полукружне апсиде уже од наоса.

Три травеја образована паровима пиластра и ојачавајућим луцима, као и полукружна апсида, карактеришу цркве у Савову, Доњим Перишићима и Остатији. Доста уочљиве разлике, које међу овим грађевинама постоје, најпре би могле бити последица великих хронолошких разлика. Црква у Савову имала је разуђенији олтарски простор, можда и куполу, док оне у Остатији и Головши имају прислоњене луке уз подужне зидове.

Засебну групу чине једнобродне грађевине са равним источним фасадним платном и нишама у маси зида. Црква у Годовићу вероватно је била засведена, као што је свод озидан и у Коритнику. Храм у Железници не само да није имао сводну конструкцију већ се зна да га је покривала отворена дрвена гредна конструкција крова, слично старим базиликама.³⁹ У групу цркава са равном апсидом спада и још не сасвим истражена црква у Враћеву. Храмови у Карадаку и Вељовићима данас такође имају равну источну фасаду, али се о њиховом првобитном изгледу без археолошких истраживања ништа не може рећи.

Осим Богородичине цркве манастира Студенице, црква Преображења у Придворици једина је на овој територији која припада рашкој градитељској скупини, док је двоспратно решење са култном грађевином у горњем про-

⁷ Д. М. Павловић, *Средњевековне жупе у Западном Поморављу*, Зборник Народног музеја Х (Чачак 1979) 54—56.

⁸ Исто, 59.

⁹ Какви су: Саси, Самоков, Плакаоница, Угљари, Железница, Рудно и други.

¹⁰ Илић (1905) 546.

¹¹ Šabanović (1982) 146; Handžić (1986), на разним местима. Крајем XVI и почетком XVII века нахија Остатија и Бобољ улазе у новоосновани кадилук Стари Влах, Šabanović (1982) 181.

¹² Šabanović (1982) 146.

¹³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, 161—247; Илић (1905) 608—625; П. Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска истраживања*, књ. I (= Етнографски институт САНУ, посебна издања, књига 26, Београд 1984) 183—209.

¹⁴ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 723.

¹⁵ Б. Мелцер, *Библиографија*, Благо манастира Студенице, каталог Галерије САНУ 63, Београд 1988, 323—371.

¹⁶ Милутиновић — Валтровић (1879) 232—242; о њиховим истраживањима у студеничком крају шире види: С. Богдановић, Љ. Мишковић-Прелевић, *Излози српског ученог друштва — истраживања српске средњовековне уметности 1871—1884* каталог Галерије САНУ 34, Београд 1978, 37—45.

¹⁷ Милутиновић (1879) 243—264.

¹⁸ Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници Св. Саве код Студенице*, ЗЛУ 9 (Нови Сад 1973) 113—144; исти, *Црква Св. Ђорђа у Врху*, Ибарске новости бр. 1339 од 19. IV 1979; исти, *Црква Св. Николе у Палежу*, Ибарске новости бр. 1340—41 од 27. IV 1979; исти, *Црква у Милићима*, Ибарске новости бр. 1342 од 10. V 1979; исти, *Горња испосница код Студенице*, Ибарске новости бр. 1343 од 17. V 1979; исти, *Доња Савина испосница код Студенице*, Ибарске новости бр. 1344 од 24. V 1979; исти (1983) 149—180; исти, *Један архитектонски образац цркава у околини Студенице*, *Наша прошлост* 1 (Краљево 1986) 65—82; исти (1988) 249—268.

¹⁹ Ове радове обавља од 1965. Регионални завод за заштиту споменика културе у Краљеву (в. у прегледу делатности Завода у Краљеву: *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 281—331; исто, 2 (1980) 285—366; исто, 3 (1988) 271—324).

²⁰ Кораћ (1975) 33—48.

²¹ Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у Палежу*, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975) 203—212.

²² Ј. Nešković, *Obnova crkve Sv. Nikole kod Ušća*, *Zbornik zaštite spomenika kulture XIX* (Београд 1968) 95—104.

²³ С. Ђорђевић, *Богородичина црква у Долици код Студенице*, *Саопштења IX* (Београд 1970) 55—62.

²⁴ С. Темерински, *Конзерваторски проблеми у Горњој испосници код Студенице*, *Гласник ДКС* 14 (Београд 1990) 44—52.

²⁵ Симоновић (1990) 207—213.

²⁶ В. Дворниковић, *Три старинска гробља у студеничком крају*, *Гласник Етнографског музеја XVII* (Београд 1954) 5—23.

²⁷ М. Ђоровић-Љубинковић, *Студенички мајстори каменоресци и њихови надгробни споменици око Петрове цркве код Новог Пазара*, *Зборник Народног музеја V* (Београд 1967) 317—327.

²⁸ Р. Станић, *Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV—XVII века у западној Србији и Санџаку*, *Зограф* 4 (Београд 1972) 68—71.

²⁹ Д. Поповић, *Надгробни споменици из цркве Св. Петра код Новог Пазара — каталог*, *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984) 51—75.

³⁰ Ђурић (1988) 100—104 и 119—121.

³¹ Илић (1905) 523—692.

³² П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 24 (Београд 1961) 25—46.

³³ М. Ристић, *Стари Влах*, Београд 1963.

³⁴ Грађа се чува у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

³⁵ С. Ненадовић, *Сеоска архитектура која нестаје — забелешке из села Граца*, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1985) 213—217.

³⁶ Б. Пешић, *Традиционална сеоска кућа општинске Рашке — резултати рекогносцирања народног градитељства*, *Гласник ДКС* 12 (Београд 1988) 109—114. За исцрпнију и ширу библиографију до 1986. године види каталог Љ. Андрејића, *Прилог етничкој библиографији новопазарског краја*, Нови Пазар 1986. У новије време проблеми народног градитељства овог подручја нису разматрани.

³⁷ Остаци цркве у Батини били су далеко видљивији пре више од сто година: Милутиновић (1879) 251.

³⁸ Цркве сличних основа, осим у студеничкој, постоје у новопазарској области као и у околини Крушевца. О томе шире: Д. Тодоровић, *Црква Св. Богородице у Ковачеву*, *Саопштења XX—XXI* (Београд 1988—89) 220—223.

стор у остварено у црквама у Доњој испосници и Долцу.

БАБИЋИ. Око 2 km североисточно од Грачког крста, у засеку Бабићима, на потесу Омару, налази се место које мештани називају црквом. То је удубљење међу дрвећем дугачко неколико метара, око кога се не распознају зидови или било који други трагови грађевине. На месту које би одговарало олтару и где се пале свеће, налази се један надгробни споменик (сл. 1). У горњем делу је врло лепо клесана глава младића. Неуобичајени су коса и капа на глави. Споменик се може датовати у XVI—XVII век.

БАЖАЛИЦЕ. На левој страни реке Студенице, око 500 метара западно од Савине Пештери (Горње испоснице), у селу Бажалама, засеку Бажалицама, уз велику стену приљубљени су остаци цркве.⁴⁰ Једнобродна богомоља с полукружном апсидом, коју мештани зову „Црквина“, очувана је до висине од 1—1,5 m (сл. 2). Зидана је ломљеним каменом, врло лепог слога, а зид је дерсован тако да је малтер био раван са лицем камена или је ишао преко њега у танком слоју. У зидовима се види и неколико блокова сиге. Са спољне стране су зидови потпуно засути земљом. На самој цркви и око ње нема трагова пластичног украса. У цркви се налази само један крст из XVIII—XIX века. Нема уграђених надгробних плоча, а надгробни споменици се не виде ни у близини цркве. Црква је највероватније из XVI—XVII века, али се не може сасвим искључити да је дватри столећа старија. Остаци су потпуно незаштићени, вода испира малтер, камен из круне зидова испада.

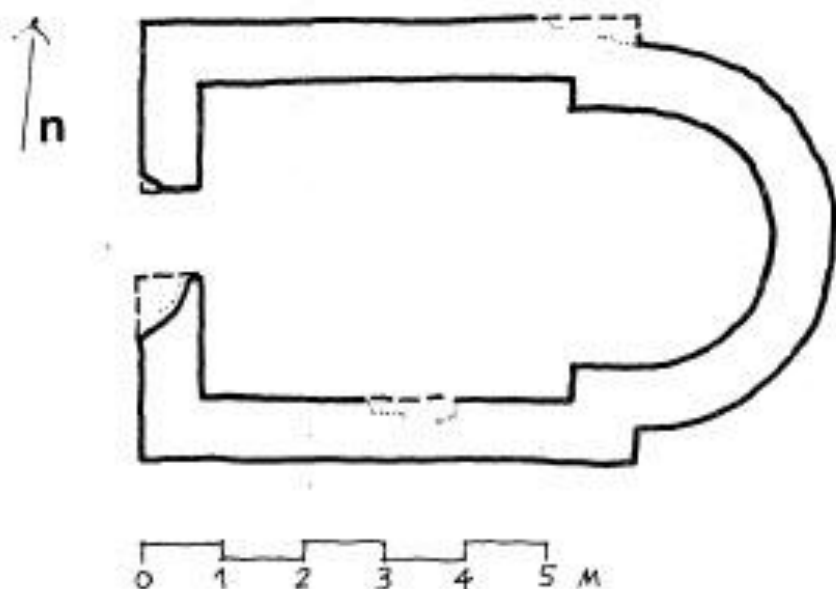
БАТИНА. У селу Засаду, засеку Батини, на висини манастира Студенице, на другој страни реке налазе се рушевине цркве Св. Илије. Остаци зидова су толико обрасли растињем да их је потпуно немогуће на било који начин описати. Цркву спомињу у својим описима Валтровић и Милутиновић, а тада је било видљиво много више од њених облика.⁴¹

БЕЛОБРАЋА. Испред Јабуковог Поља, у засеку Белобраћи, на око 4 km путем од Ушћа ка Студеници налази се црква с некрополом. Грађевина је на средишту заравни испод пута, заклоњена церовом шумом. Зидови су очувани 30—40 cm од земље (сл. 3). Основа је у облику издуженог правоугаоника, са полукружном апсидом која се наставља на северни и јужни зид. Зидана је крупним ломљеним плочастим каменом. Уз северни зид наоса, на растојању од око 2 m, распознаје се паралелни зид. Око цркве се ту и тамо виде вертикално пободени надгробници, којих је очигледно било свуд уоколо. Има их са цикцак урезима или са једноставно уклесаним крстовима, али и антропоморфних, а треба их датовати у XVI—XVII век. Цркву, по сличности са црквом у Дражинићима (Рудном), као и по надгробним споменицима, ваља датовати у XVII век.

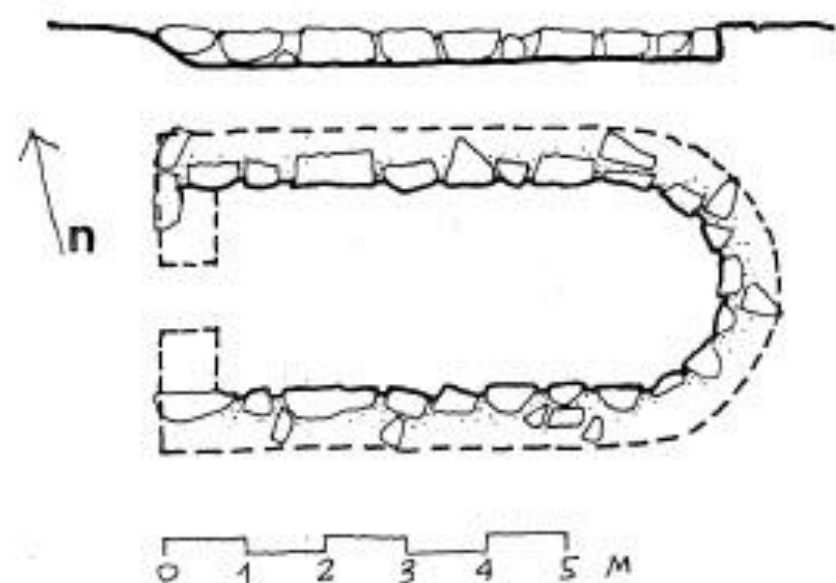
Сл. 1. Бабићи, надгробни споменик, сада на месту олтара

Fig. 1. Babići, monument funéraire, actuellement dans le sanctuaire

Сл. 2. Бажалице, основа цркве

Fig. 2. Bazašice, plan de l'église

Сл. 3. Белобраћа, основа и подужни пресек цркве

Fig. 3. Belobraća, plan et coupe longitudinale de l'église

Сл. 4. Брезова, црква Св. Николе, југозападни изглед

Fig. 4. Brezova, église Saint-Nicolas, vue du sud-ouest

БРЕЗОВА. Од пре једног века прибележеног предања да је црква Св. Николе настала пре манастира у Студеници⁴² и тврдње да „није ни од какве уметничке вредности“⁴³ обављени су конзерваторско-реставраторски радови а наша сазнања о цркви допуњена су и измењена.⁴⁴ Црква на гробљу, вероватно настала у другој половини XVI или у XVII в., једнобродна је грађевина са полукружном апсидом; пресведена је параболичним сводом и покривена двоводним кровом (сл. 4). Осим неуобичајеног облика свода, пажњу заслужују простране, наспрамно постављене нише што се појављују у источном делу подужних зидова. Како се налазе испред иконостаса, чини се да би их требало посматрати као рецидиве певница рашког плана (сл. 5). И после конзерваторских радова на архитектури у унутрашњости је делимично сачувана првобитна обрада; лице зида било је широко дерсовано у равни са лицем камена. У цркви се налазе оригинални делови намештаја од храстовог дрвета — конструкција иконостаса и врата. Данас је грађевина доста угрожена влагом, која капиларно стиже и до свода, уз исрљавање у западном делу. Како је укопана, атмосферска вода услед нараслог терена продире у темељну зону. Цементне спојнице кровних плоча су испуцале и делимично отпале, тако да је и то вероватни узрок продора воде у зидове цркве.

БРУСНИК. На око 1 km од центра села Брусника на Голији, које лежи на Брусничкој

реци, левој притоци Студенице у њеном горњем току, налази се гробље са црквом. Зидови цркве су очувани до око 2 m (сл. 6). Неколико горњих редова камена само је доцније усвојено преко малтером повезаних остатака првобитних зидова. Црква је једнобродна, наоса у облику сабијеног правоугаоника и споља и унутра петространом апсидом, која се непосредно надовезује на подужне зидове. Необичан је положај симетричних ниша уза сам западни зид, уместо у олтарском делу, како је уобичајено. С обзиром на облик основе, пре се може помишљати да је имала дрвени кровни покривач него да је била пресвођена полуобличастим сводом. Зидана је у доњој зони крупнијим, у горњој ломљеним комадима плочастог камена средње величине. У цркви је прикупљено неколико занимљивих и добро клесаних надгробника с околног гробља, са доста слободно обрађеним људским главама, од којих се неке могу датовати и у XV—XVI век.

³⁹ Милутиновић (1879) 252.

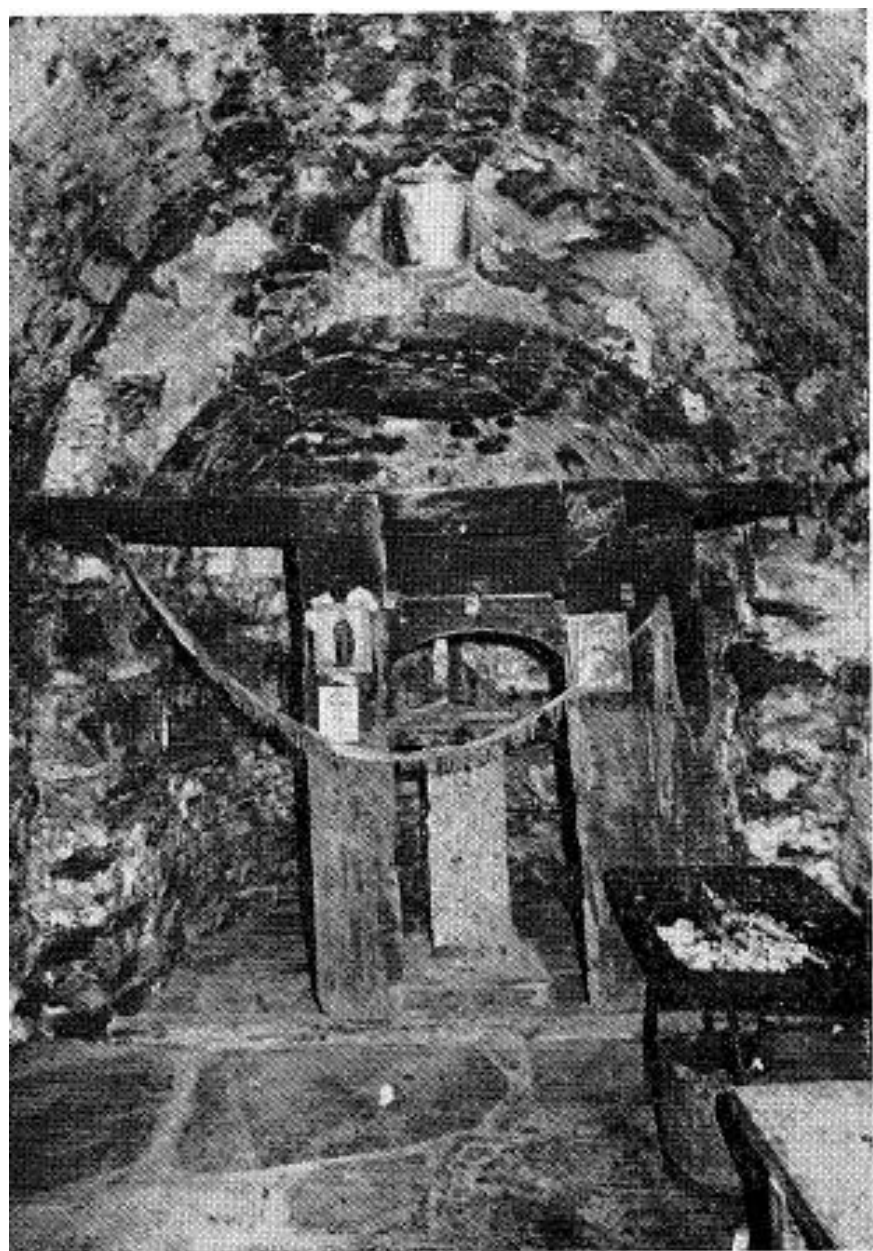
⁴⁰ Станић (1988) 267, само је помиње под називом Девојачка црква, у оквиру скупине цркава студеничког краја.

⁴¹ Милутиновић (1879) 251.

⁴² Илић (1905) 611—612.

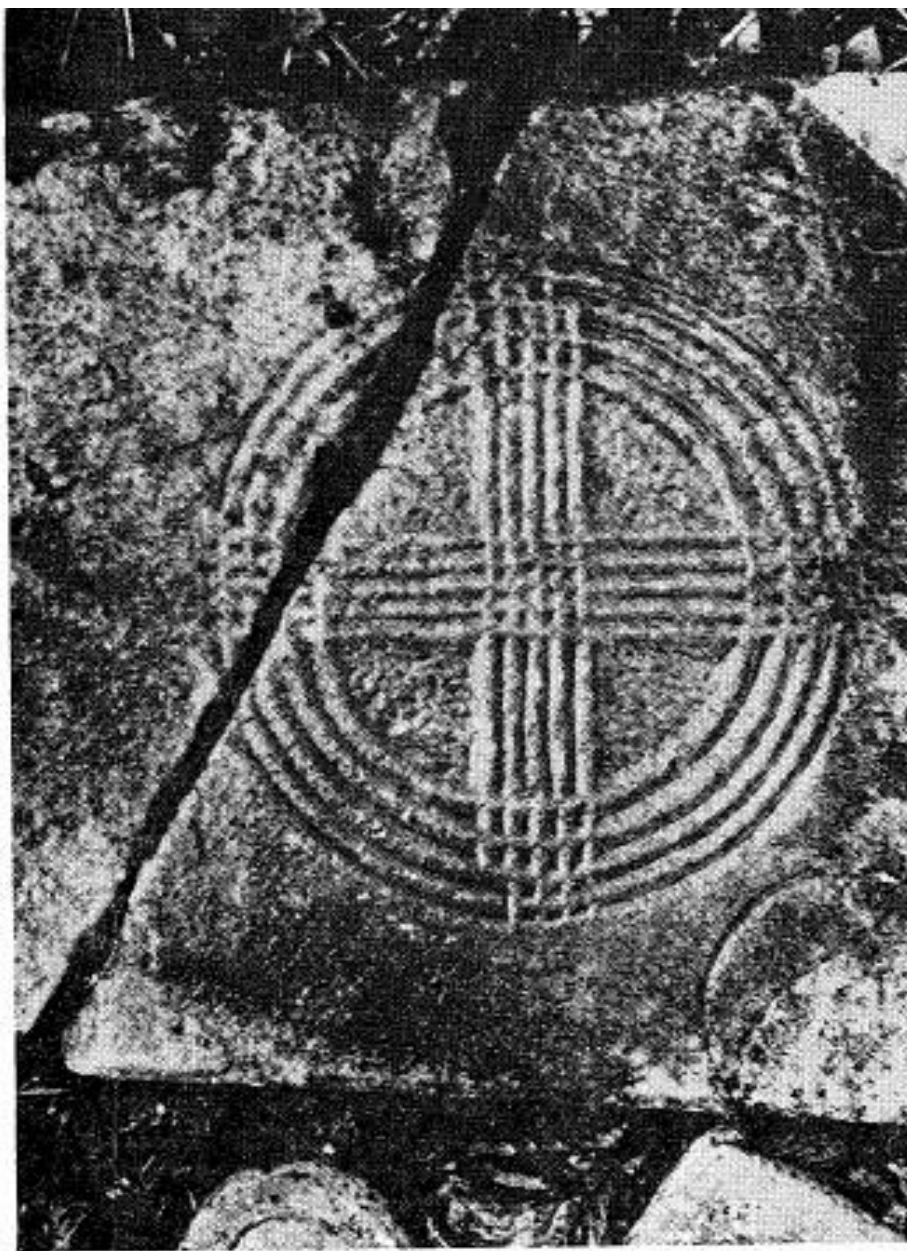
⁴³ Милутиновић — Валтровић (1879) 234.

⁴⁴ Станић (1988) 258.

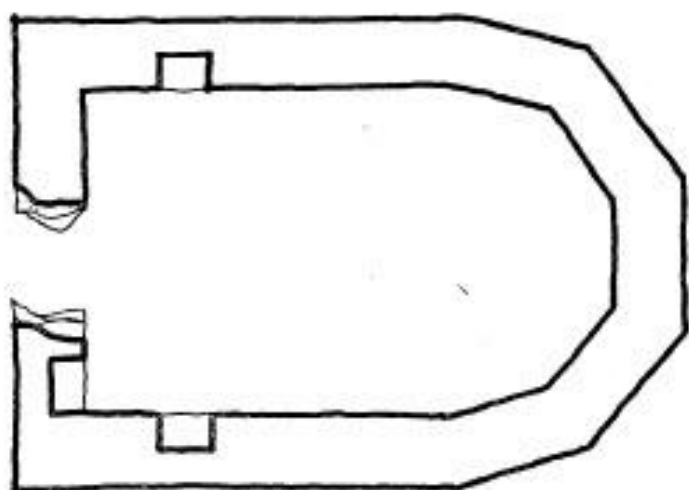
Сл. 5. Брезова, црква Св. Николе, унутрашњи изглед источног дела цркве

Fig. 5. Brezova, église Saint-Nicolas, intérieur de la partie orientale de l'église

Сл. 7. Вељовићи, надгробни споменик, сада у црквеној порти

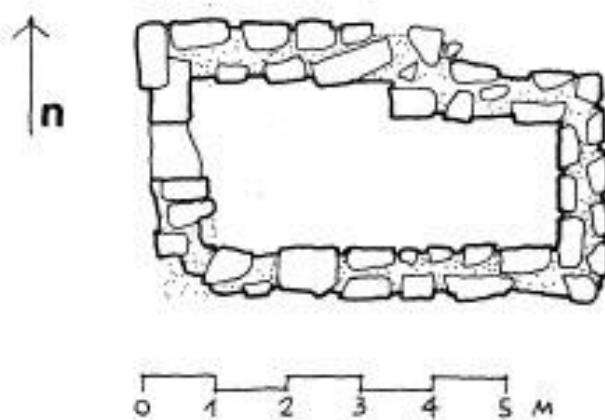
Fig. 7. Veljovići, monument funéraire, actuellement dans l'enceinte de l'église

0 1 2 3 4 5 m

Сл. 6. Брусник, основа цркве

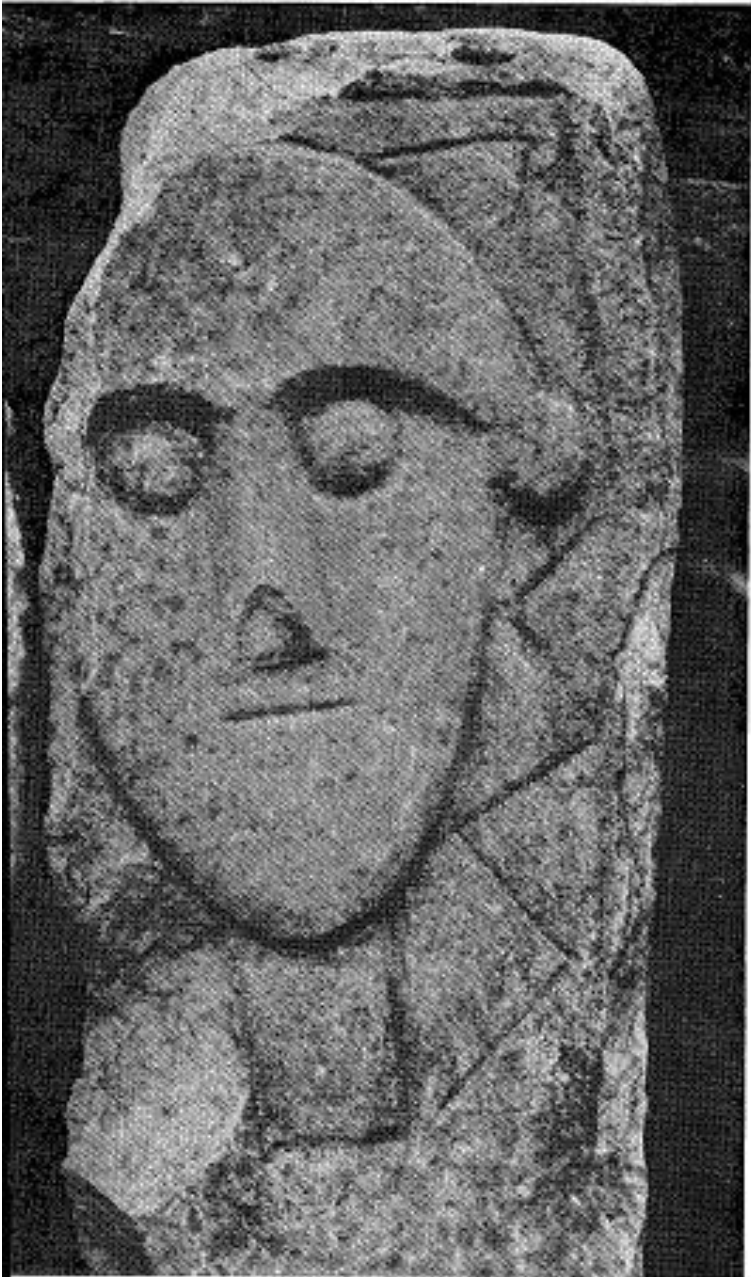
Fig. 6. Brusnik, plan de l'église

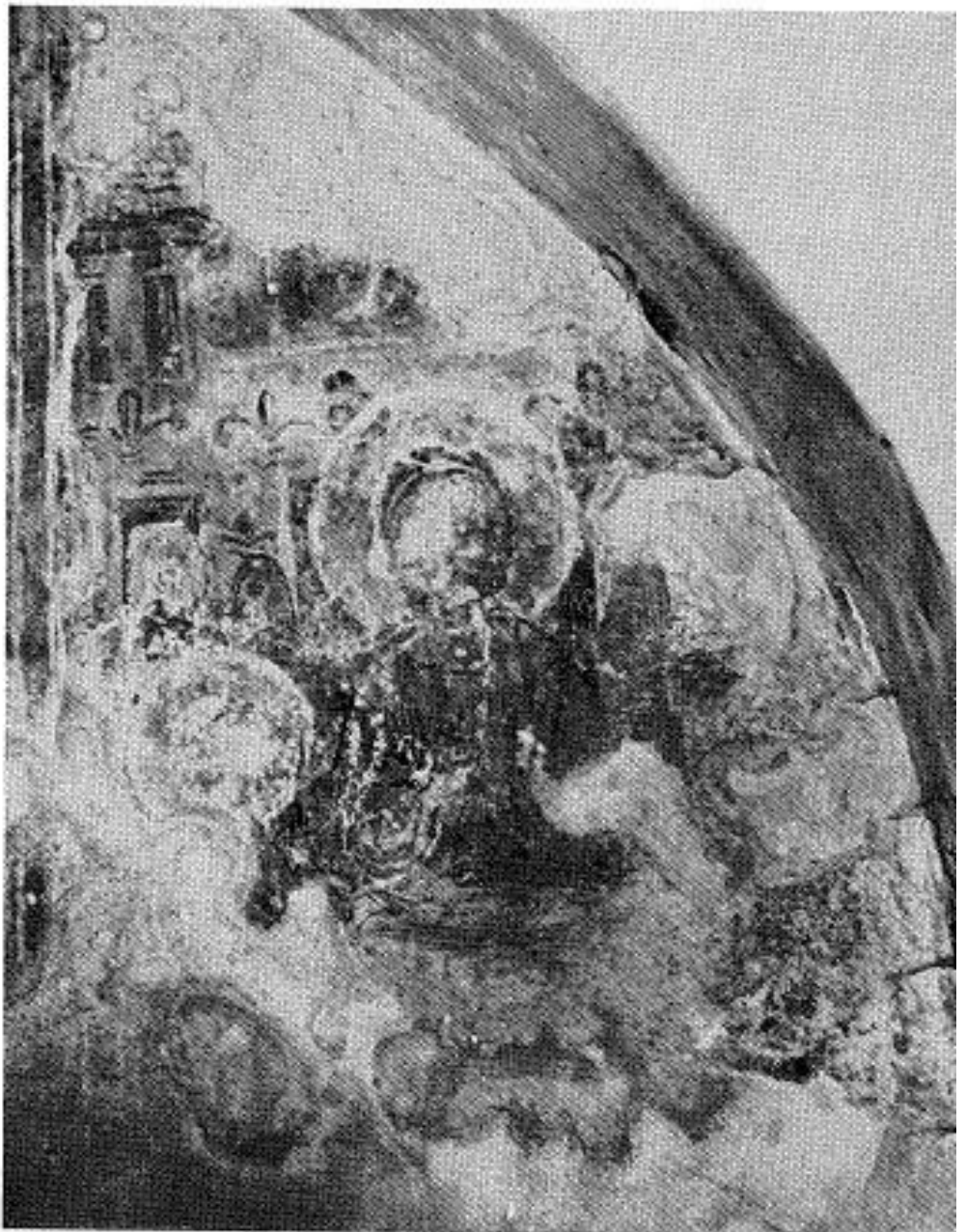
0 1 2 3 4 5 m

Сл. 8. Врањево, основа цркве

Fig. 8. Vranjevo, plan de l'église

Сл. 9. Врањево, надгробни споменик, сада у цркви
Fig. 9. Vranjevo, monument funéraire, actuellement dans l'église

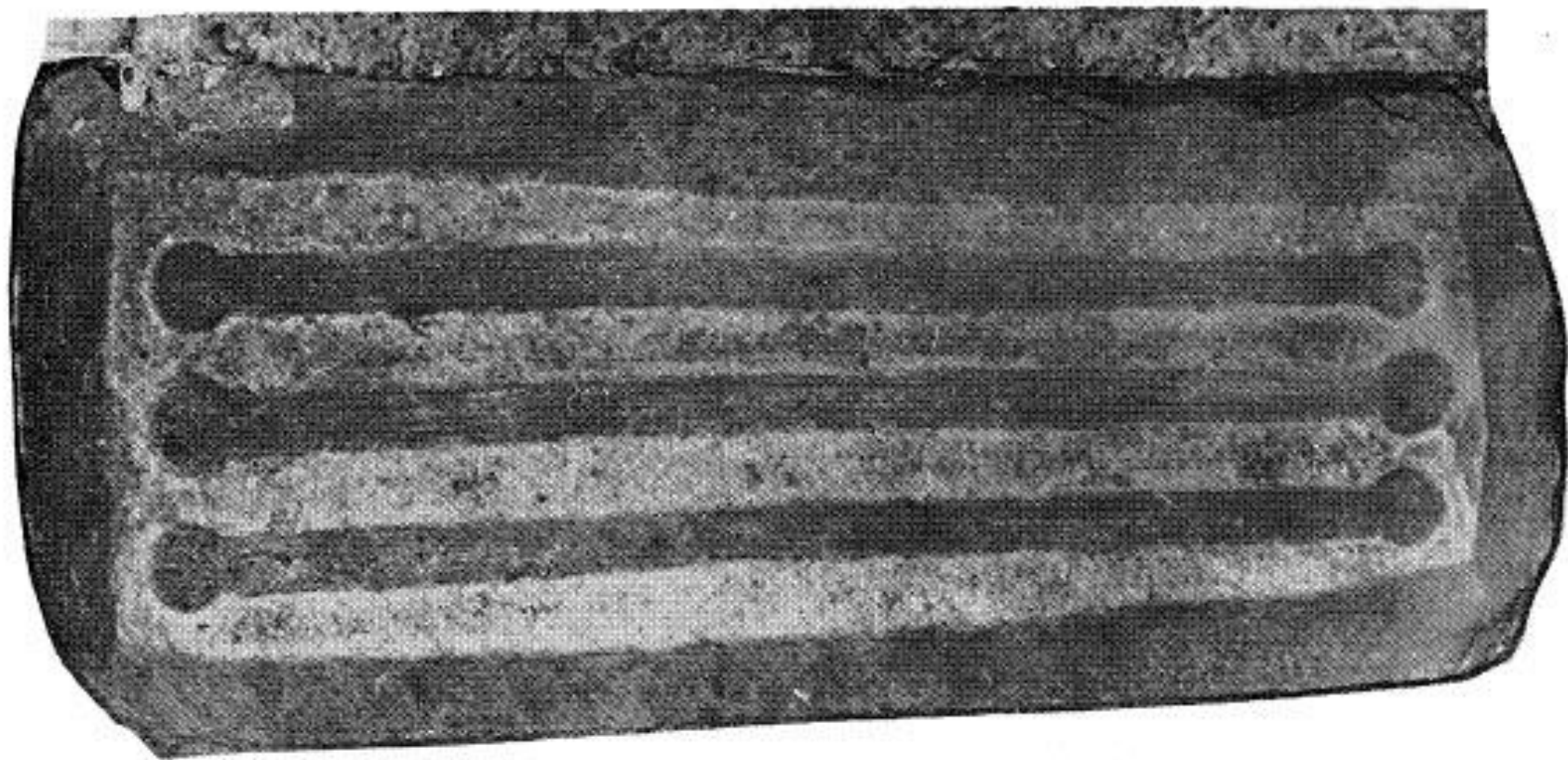
Сл. 10. Врх, Богородичина црква, Гостољубље
Абрамово, југоисточна ниша
Fig. 10. Vrh, Église de la Vierge, Hospitalité d'Abraham, niche sud-est

ВЕЉОВИЋИ. У близини Придворице, на гребену изнад села Вељовића, налазе се Црквина у Грабљу и Грчко гробље. Пре двадесетак година на том је месту, на бетонским темељима, подигнута црква брвнара. По речима мештана, нова црква Св. Врача саграђена је на месту старије брвнаре, а ова опет на месту првобитног зиданог храма. Приближно 7 m дугачка удубина двадесетак метара јужно од цркве могла би бити првобитна грађевина. Поред ње налазе се аморфни надгробни белези. У порти цркве брвнаре сакупљен је већи број надгробника украшених људским ликом и разним типовима крстова, из XVI—XVII века (сл. 7).

ВРАЊЕВО. „Црквица“ се налази у селу Врањево, око 5 km од Студенице, на месту средњовековног насеља клесара.⁴⁵ Црква је неправилне правоугаоне онове (сл. 8). Суужење на источној страни северног зида требало би да означава олтарски простор; њему, међутим, не одговара исто такво на јужној страни. Зидови су доста растресени, па није могуће расправ-

љати о појединостима њихових облика. Јасно је, ипак, да је источна страна била равно завршена. Под цркве је из два дела: у олтарском су правилно резане правоугаоне мермерне плоче, док су на западној страни надгробне плоче. Око великог, у односу на зидове косо постављеног надгробника, који је на свом првобитном месту, положени су, секундарно употребљени, мањи надгробници. У цркви акупљене надгробне плоче са околног терена најстаријег су типа и изузетно занимљивих облика. Овако представљене људске фигуре, са цикцак шаром око стилизованог попрсја, — између орнамента и људског обличја — није запажено на другим некрополама (сл. 9). То говори у прилог старости некрополе, коју би ваљало датовати у

⁴⁵ Истраживање насеља водила је арх. Марија Радан-Јовин у оквиру пројекта истраживања средњовековних мајдана мермера у Студеници.

Сл. 11. Врх, Богородичина црква, надгробни споменик, сада степеник у цркви

Fig. 11. Vrh, Église de la Vierge, monument funéraire, actuellement marche dans l'église

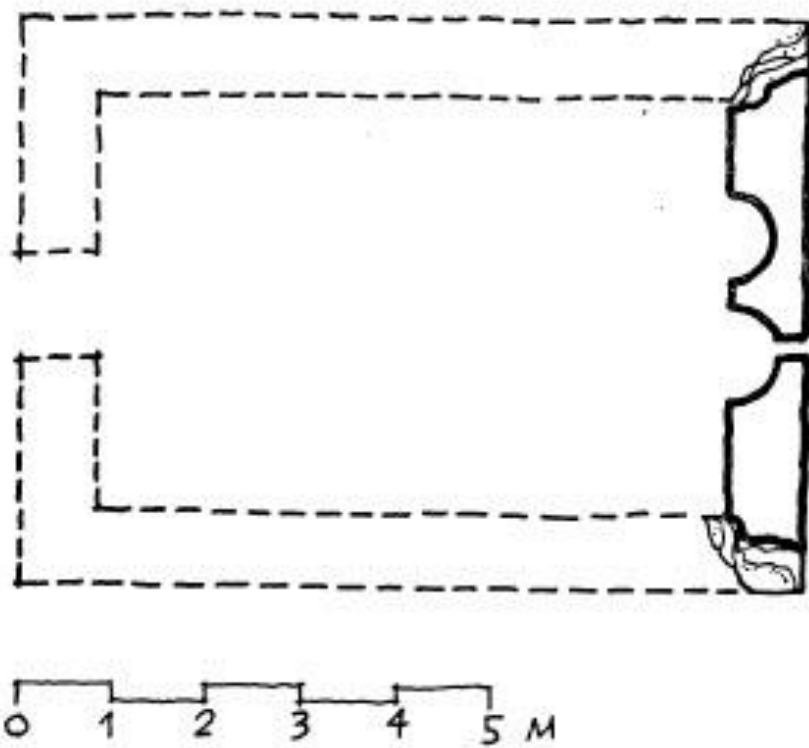
Сл. 12. Врх, Богородичина црква, надгробни споменици, сада у цркви

Fig. 12. Vrh, Église de la Vierge, monuments funéraires, actuellement dans l'église

XIII—XIV в., док је црква можда и неколико векова млађа.

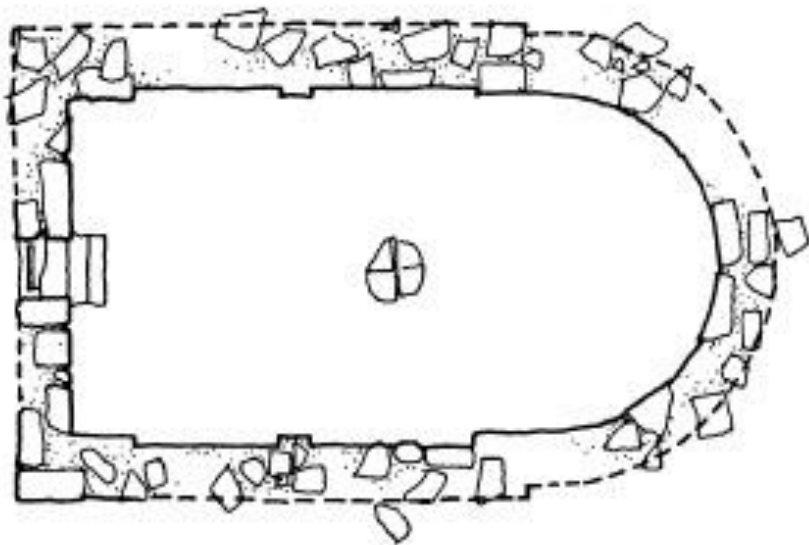
ВРХ. Село Врх познато је као место око којег се вади најплеменитији мермер у читавој студеничкој области.⁴⁶ Богородичина црква на гробљу по својој архитектури и квалитету фрагментарно сачуваног живописа позната је у научној литератури.⁴⁷ Реч је о укопаном, али складно пропорционисаном једнобродном храму са полукружном олтарском апсидом. Преломљени свод подупиरे лук ослоњен на пиластре уз подужне зидове, чиме су образована два травеја. Двоводни кров покривен је каменим плочама, док је западни улаз у цркву заштићен надстрешницом ослоњеном на четири мермерне конзоле. У тимпанону западне фасаде је мермерна плоча са перфорираним крстом, који се, услед оштећења, данас чини као окулус. Мноштво старих надгробних споменика коришћено је као грађевински мате-

ријал, а од њих је сачињен и кровни венац. Од првобитне фрескодекорације сачуване су композиције *Поклоњење агнецу*, *Причешће апостола* и *Визија Петра Александријског* у олтарском простору, монументална сцена *Св. Ђорђе убија аждају* на северном зиду као и представе *Св. Николе* и *Гостољубља Аврамовог* (сл. 10) на јужном зиду. Над улазом уклесана је 1619/20. — година изградње храма — а оправдана је претпоставка да је сликарство настало између 1620. и 1625. Ваљало би додати да је у секундарној употреби, као степеник преко кога се силази у цркву, искоришћен надгробни споменик — монументална плоча (130x36x11 cm) на којој су целом дужином уклесана три паралелна жљеба са кружним проширењима при врху и дну (сл. 11). Овај мотив налазимо на надгробним плочама у Придворици и Градцу, а утврђено је да је био распрострањен почетком XIV века.⁴⁸ Мада су конзерваторски ра-

Сл. 13. Годовић, основа цркве

Fig. 13. Godović, plan de l'église

Сл. 14. Головша, основа и подужни пресек цркве

Fig. 14. Golovša, plan et coupe longitudinale de l'église

дови на архитектури изведени 1968. године, а чишћење живописа 1974. године⁴⁹, црква је у рђавом стању услед дејства влаге. У унутрашњости је малтер потклобучен и отпада са зидова и свода, влага је захватила зидове у пуној висини, а на источном луку се одваја живопис. Узрок влаге је, сем тога што је црква

укопана у земљу, нарастао терен око распаднутог тротоара, који пропушта воду у темељну зону. Осим влаге, сликарство у апсиди веома угрожава и гар од свећа, од чега је живопис постао сасвим нечитљив.

ГОДОВИЋ. У селу Годовићу, највишем и најстаријем каменорезачком насељу у студеничком крају, на локалитету Цркветини, налазе се рушевине цркве и стамбених објеката. Патрон цркве и време њеног настанка нису познати, а по засутим остацима могу јој се одредити само основни облик и величина (сл. 13).⁵⁰ Најбоље је сачуван, а уједно градитељски најзанимљивији, источни зид. Црква је са те стране имала равну фасаду, а апсиде замењују полукружне нише у дебљини зида. Једна уз другу, и на истој висини, постоје две нише са одвојеним функцијама — олтарска, у којој је озидан и узани једноделни прозор, и ниша проскомидије. Изнад ниша се појављује жлеб у коме је лежао дрвени сантрач, а у горњем делу је једноставан, правоугаони прозор. За зидање су употребљени велики комади притесаног пешчара као и сига за нише и прозоре. Према сведочењу мештана, доскора је у полукалотама ниша био очуван живопис који је данас сведен на неколико малих, скоро нечитљивих фрагмената. У горњем делу нише проскомидије, с леве стране, на плавој позадини је траг натписа, изгледа

сты (скраћено „свети“). По положају, део је то натписа поред главе неког светог ђакона. Треба подсетити да је пре стотињак година живопис био у тој мери сачуван да се поредио са фрескама Краљеве цркве.⁵¹ И поред неистражености, може се претпоставити да је црква подигнута у XIV или првој половини XV века. Данашње стање остатака цркве веома је рђаво; живопис је скоро потпуно уништен у последњих стотину година, а источном зиду прети опасност од рушења услед иструлелих сантрача, који су, изгубивши функцију, смањили статичку стабилност зида. Остатке цркве угрожава и густо шибље које својим корењем разара структуру зидова.

ГОЛОВША. Око 6—7 km северозападно од Придворице, у селу Запоточу, у засеоку Головши, налазе се старо гробље и црква посвећена Благој Марији (сл. 14). Свод јој је порушен, а зидови сачувани до висине од око 1,5 m. Јед-

⁴⁶ В. Симић, *Резање мермера у Студеници и Чемерном*, Гласник етнографског музеја у Београду XIX (Београд 1956) 277.

⁴⁷ Станић (1983) 162—171; Станић (1988) 260—261, са критичким прегледом старије литературе.

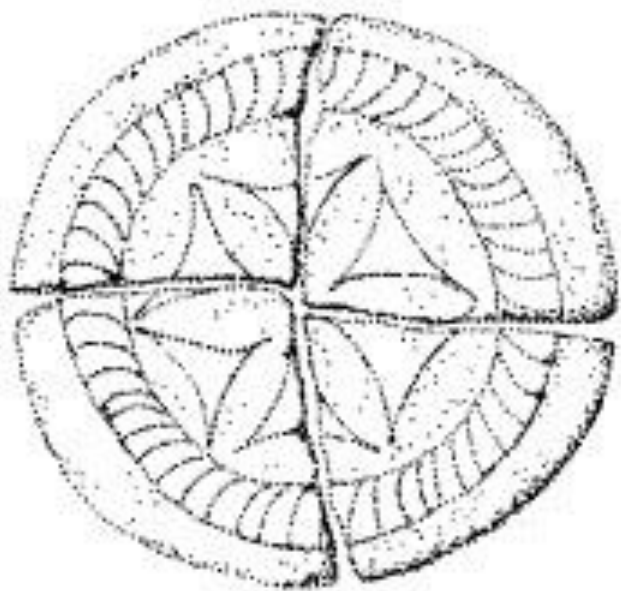
⁴⁸ А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 62, 74—80; Ђурић (1988) 119, кат. бр. 53 и сл. 121.

⁴⁹ Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 297.

⁵⁰ Р. Станић, *Један архитектонски образац цркава у околини Студенице*. Наша прошлост 1 (Краљево 1986) 66—70.

⁵¹ Милутиновић (1879) 251—253.

нобродне је правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. У цркву, нижу за око 1 m од околног тла, улазило се преко четири степеника. На подужним странама су по две лучно засведене нише, раздвојене пиластрима. На средини апсиде и на средини обе нише на јужном зиду је прозорски отвор. Црква је била засведена полуобличастим сводом. Зидана је крупним тесаницима пешчара (овде званог „тоциљак“), који је вађен из оближњег каменолома. У огромној количини материјала којим су засути спољни зидови цркве има кордонских и кровних венаца, сводара од сиге, делова портала и многих других оригиналних делова којима је могуће извршити потпуну обнову облика цркве. Црква је имала релативно богат камени намештај. На средини пода налази се амвонска розета од шесторолиста опточеног ужетом (сл. 15), а у цркви се чувају стопа свећњака са два камена стубића шестоугаоног пресека и већи број надгробника од XV до XVII века. Пошто је круна зидова незаштићена, атмосферски утицаји постепено разарају зидове цркве. Југоисточно од овог места, на заравни, налази се још старије гробље (види се добро тек једна плоча с урезаним малим грчким крстом). Постоји предање међу мештанима да је ту била капела старија од цркве у Придворици. Данас се више не зна где се тачно налазила.

Сл. 15. Головша, амвон

Fig. 15. Golovša, ambon

ДЕВИЋИ. Црква Св. Луке на сеоском гробљу подигнута је 1924. године на старијим темељима. Мали једнобродан храм има полукружну апсиду у ширини брода. На западној и северној страни постоје по једна врата, са лунетама у виду плитких правоугаоних ниша. Има једноделне широке прозоре. Лажни свод од шашоваца облепљен је малтером. Читава црква споља и унутра је окречена, а кров је покривен лимом.

ДОЛАЦ. У селу Долцу, у засеоку Обарку, око 2,5 km јужно од манастира Студенице, на путу за Рудно, налази се црква Св. Богородице.⁵² Ништа из њене историје није нам

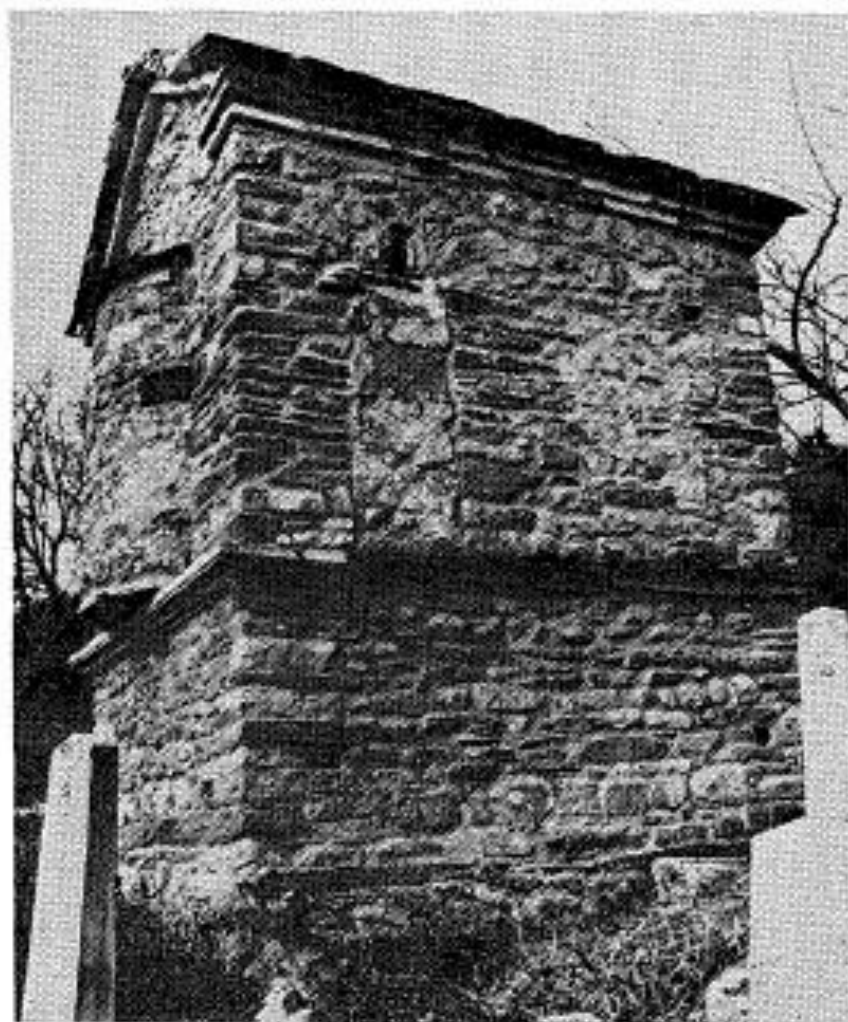
познато. По фресконатпису сачуваном на источном зиду види се само да је црква обновљена 1441/2. Натпис гласи:

Изволениѣмъ / ѿ[ца и поспешени] / ѿ с(и)на и сврѣ-
/ шениѣ(м) с(вѣ)т(а)го [доуха] / ѿбнови се си хра(м)
пр(ѣ)ч / (ис)тинѣ в(огороди)це [- - - влаго]ч(ес)тиваго
г(осподи)на деспота гюргѣ [- - -] въ лѣт (о)ѣ и ѿ ѿ
(6950 = 1441/2).

Првобитну целину чиниле су две просторије истоветне правоугаоне основе, једна над другом (сл. 16). Доњи спрат, затворен са свих страна, имао је само улаз на западном зиду. Улаз је померен ка југу да би стале степенице за горњи спрат, од којих је остао само најнижи степенек на северној страни. Просторија на спрату имала је лучне отворе на сва четири зида. Највиши и најшири, западни, у подужној је оси основе, као и источни; нешто нижи од источног, северни и јужни, налазе се уза сам источни зид. И доња и горња просторија засведене су истоветно конструисаним полуобличастим сводом. Грађевина је врло правилно зидана, с обзиром на разнородни ломљени камен од кога је начињена. Сви луци и сводови изведени су сигом. Накнадном интервенцијом 1441/2. грађевина је претворена у цркву. Тада су уски бочни отвори били затворени и преиначени у проскомидију и ђаконикон, на источној је страни призидана плитка апсиде, а на западној је придодата припрата. Том приликом била је осликана само источна страна грађевине⁵³. На тријумфалном луку, под којима су два поља са натписом, је Христ између два крста. У апсиди сада недостаје средишње поље са *Богородицом с Христом*, док је добро очуван лик арханђела лево, а само се назире део главе великог попрсја св. *Николе* десно. Садашње стање плод је конзерваторских радова изведених 1969. године. Поуздано је да грађевина првобитно није била црква. Најближе паралеле за сада се могу наћи међу двоспратним ранохришћанским гробницама. Поред цркве налази се и гробље с већином споменика из XVIII и XIX века. У простору дозидане припрате налази се неколико камених надгробних споменика у облику мртвачких ковчега и без икаквих украса, из XIII—XIV века⁵⁴.

ДОЛОВИ. У близини места Долова, око 2 km од Придворице, препознати су остаци цркве⁵⁵. Ми смо на отприлике истом месту запазили само рушевине зидова два објекта, изгледа кућа, отприлике квадратне основе.

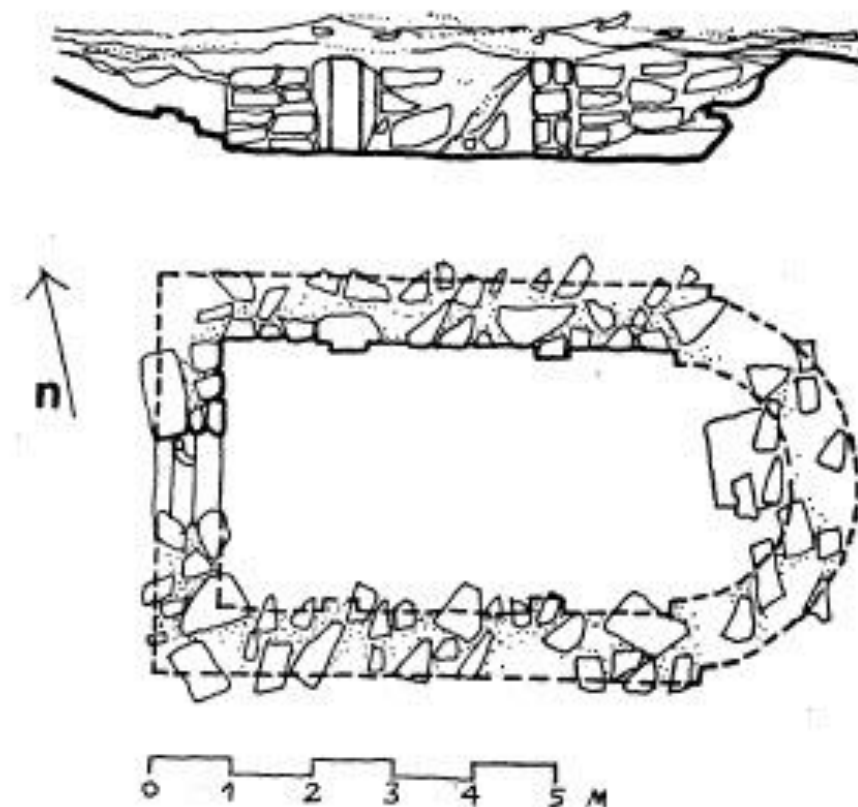
ДОЊИ ПЕРИШИЋИ. Остаци цркве Св. Спиридона леже на гробљу, на врху издуженог гребена на левој обали Студенице. То је добро пропорционисана, једнобродна грађевина, зидова сачуваних до висине од око 1—1,2 m, и са полукружном апсидом (сл. 17). Два пара пиластара делили су унутрашњост на три травеја. Број и положај прозорских отвора и ниша не може се утврдити. Од улаза на западном зиду *in situ* су остали праг и де-

Сл. 16. Долац, Богородичина црква, североисточни изглед
Fig. 16. Dolac, Église de la Vierge, vue du nord-est

Сл. 18. Доњи Перишићи, црква Св. Спиридона, надгробни споменик, сада у цркви
Fig. 18. Donji Perišići, église Saint-Spiridion, monument funéraire, actuellement dans l'église

Сл. 17. Доњи Перишићи, црква Св. Спиридона, основа и подужни пресек

Fig. 17. Donji Perišići, église Saint-Spiridion plan et coupe longitudinale

лови довратника. Унутрашњост цркве није много засута, па су плоче запажене у средњем травеју вероватно део првобитног пода. У шуту око сачуваних зидова наилази се на сводаре од сиге и делове поткровног венца једноставне профилације. Судећи по лепо обрађеним већим комадима камена, лице зидова је било пажљиво сложено. Поједине плоче, од мноштва надгробника око цркве и у њој, изразите пластичности лица, необично стилизоване одеће и косе, понекад и са симболима сунца и месеца, представљају ремекдела студеничких клесарских радионица (сл. 18). У народном предању сачувано је сећање да су из Доњих Перишића одношене надгробне плоче у Придворицу да би се поплучао под цркве. Остаци цркве су угрожени дејством атмосферилија које разарају круну зидова.

ДРАЖИНИЋИ (Рудно). На око 3 km северно од центра насеља Рудна, у густој је шуми смештена црква Никољача⁵⁶. О њеном поди-

⁵² Последњи је о цркви писао Станић (1988) 161—2, са библиографијом.

⁵³ Постоји мишљење да ранијој фази припадају фреске у самој калоти апсиде [Станић (1983) 158—60].

⁵⁴ Извештај о конзерваторским радовима: С. Ђорђевић, Богородичина црква у Дољу код Студенице, Саопштења IX (1970) 55—62.

⁵⁵ Симоновић (1990) 207.

⁵⁶ Р. Станић, Непознате цркве у околини Рашке, Саопштења VIII (1969) 215—216.

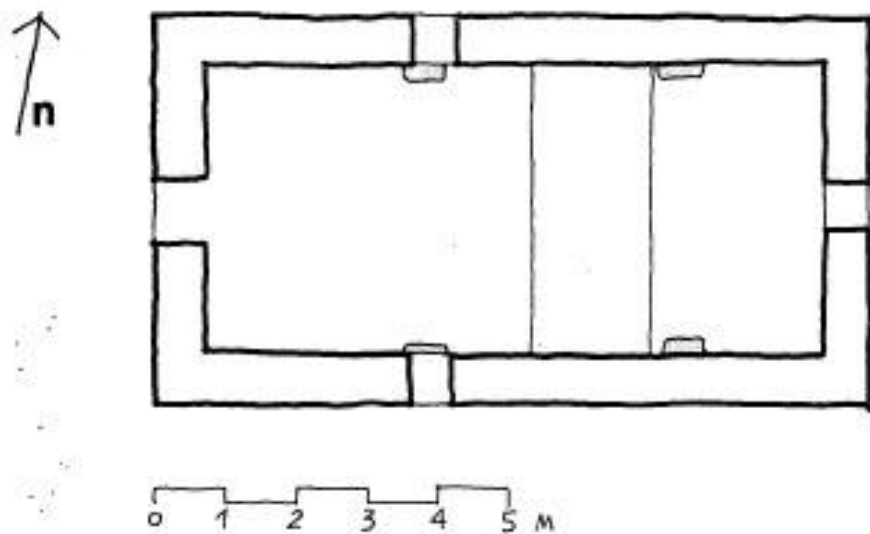
Сл. 19. Дражинићи (Рудно), црква Св. Николе,
југоисточни изглед

Fig. 19. Dražinići (Rudno), église Saint-Nicolas, vue
du sud-est

Сл. 20. Железница, црква Св. Николе, унутрашњи
изглед источног дела цркве

Fig. 20. Železnica, église Saint-Nicolas, intérieur
de la partie orientale de l'église

Сл. 21. Карадак, црква Св. Ане, основа

Fig. 21. Karadak, église Sainte-Anne, plan

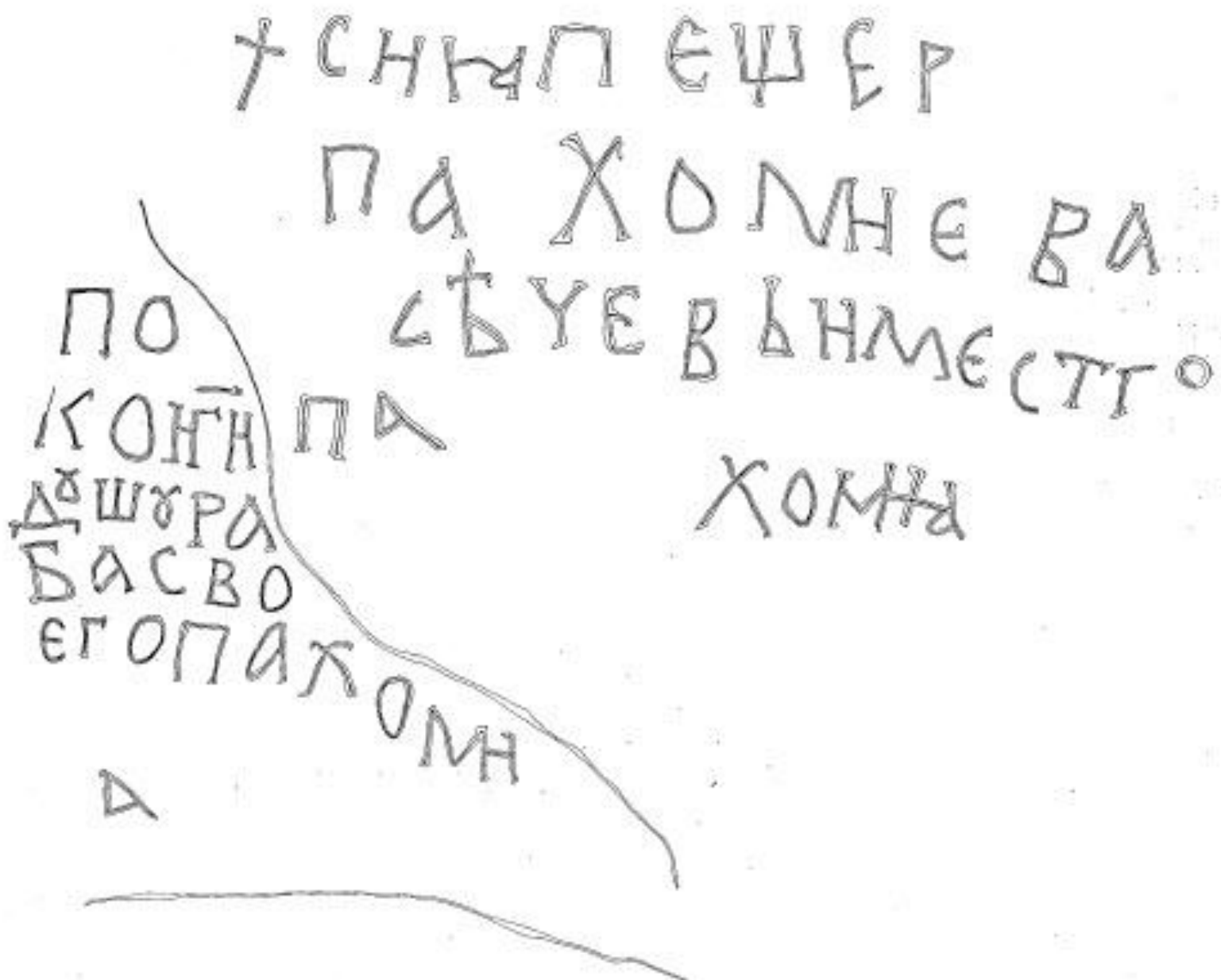
зању нема никаквих историјских података. Црква је правоугаоне основе, са полукружном апсидом у ширини наоса (сл. 19). Засвођена је полуобличастим сводом који належе непосредно на зидове, без ојачавајућих лукова или пиластара. Са сваке стране је по један прозорски отвор. На западној фасади су ниска врата засведена луком. Оквир врата је клесан. Под цркве је поплочан већим бројем надгробних плоча XVI—XVII века, међу којима има и врло лепо клесаних, с орнаментима и људским фигурама. Око цркве је свакако постојала већа некропола.

ЖЕЛЕЗНИЦА. Остаци цркве Св. Николе налазе се на сеоском гробљу. Декоративно зидан једнобродни храм има раван источни зид⁵⁷. У дебљини зида распоређене су једна уз другу три декоративно зидане нише (сл. 20). Олтарска ниша и ниша проскомидије су полукружне, са полукалотама које их затварају, док је ниша ђаконикона правоугаона. Добро распоређени прозорски отвори давали су у унутрашњости доста светла. Широки наос није био засведен, већ је дрвена кровна конструкција, као код старих базилика, била отворена и видљива из унутрашњости⁵⁸. Црква је зидана већим комадима ломљеног камена, на источном зиду сачувани су либазни слојеви од танких камених плоча и неколико каменова истуреног кровног венца. Добро промишљен систем ниша и декоративно озидани луци од тесаног пешчара показују да су веома способни зидари подигли ову цркву. Данас су остаци цркве потпуно незаштићени, тако да атмосферски утицаји делују на даље испирање и разграђивање круна зидова.

ЖИВИЧКА. Око 30 m јужно од продавнице у Живички, на око 3 km од манастира Студенице путем за Придворицу, налазила се црква чије постојање још памте старији мештани. Данас се на површини земље не виде зидови.

⁵⁷ Станић (1988) 262—263.

⁵⁸ Милутиновић — Валтровић (1879) 236.

Сл. 22. Коњица, натписи у стени над улазом у пећину

Fig. 22. Konjica, inscription dans la roche à l'entrée de la caverne

Око тога места пронађене су надгробне плоче. Ту се налази и мермерни надгробни споменик у облику ковчега, сличан онима у Студеници, Долцу и Ђакову, који се може датовати у XIII—XIV век.

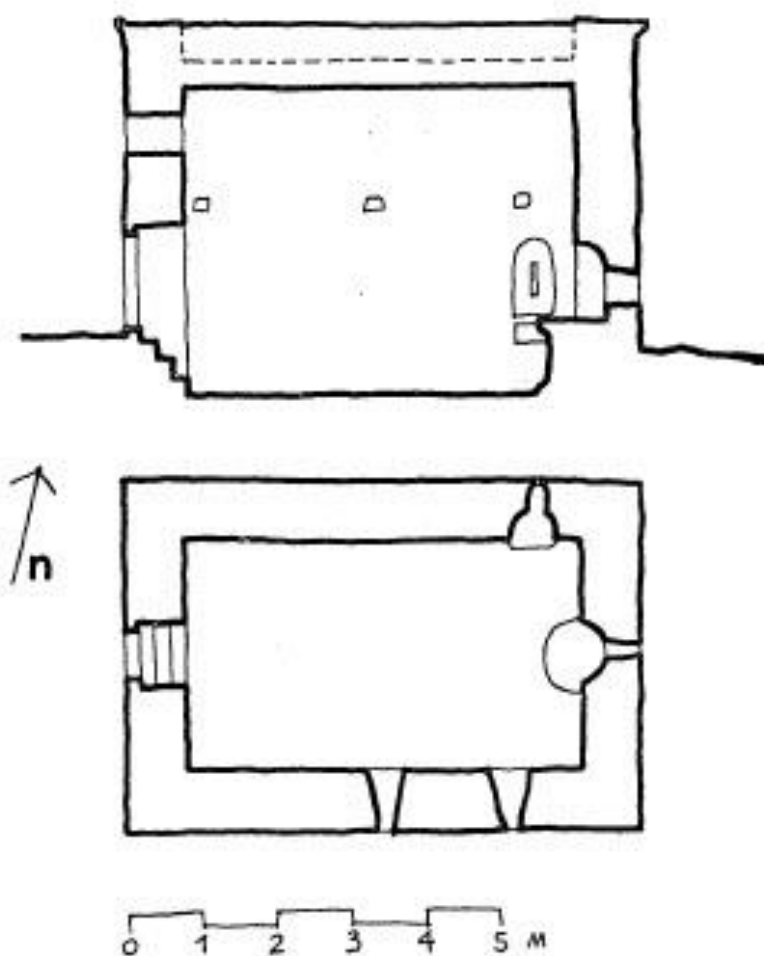
КАРАДАК. Заселак Карадак је део великог села Брусника на Голији. Црква Св. Ане налази се на стрмој падини десне обале Брусничке реке. Подигнута је 1936. године као невелики једнобродан храм равног источног зидног платна, на темељима старије цркве (сл. 21). Има једноставан западни улаз и по један прозорски отвор на свакој фасади. У источном зиду је озидана ниша која замењује олтарску апсиду. За зидање је коришћена сига, високи банак озидан је локалним ломљеним каменом, док је свод од шашоваца. Фасаде и унутрашњост цркве су омалтерисани, а под је бетониран. Ипак, у поду се јасно препознају камене стопе једноставне профилације, које су носиле два пара пиластара старијег сакралног објекта.

КОЊИЦА. Око 500 m од манастира, на истој висини, на левој обали Студенице, преко пута манастира Студенице, на јужној страни брда Коњице, око 40 m од врха, јесте пећина испосница, о чијој намени говоре два истовремено урезана натписа у стени изнад улаза у пећину⁵⁹ (сл. 22):

Сига пещеръ /пахоминева/ сѣче въ име стго/ пахомита
По /кон гй/ дѣшѣ ра/ба сво/его пахомита въ [лѣто---]

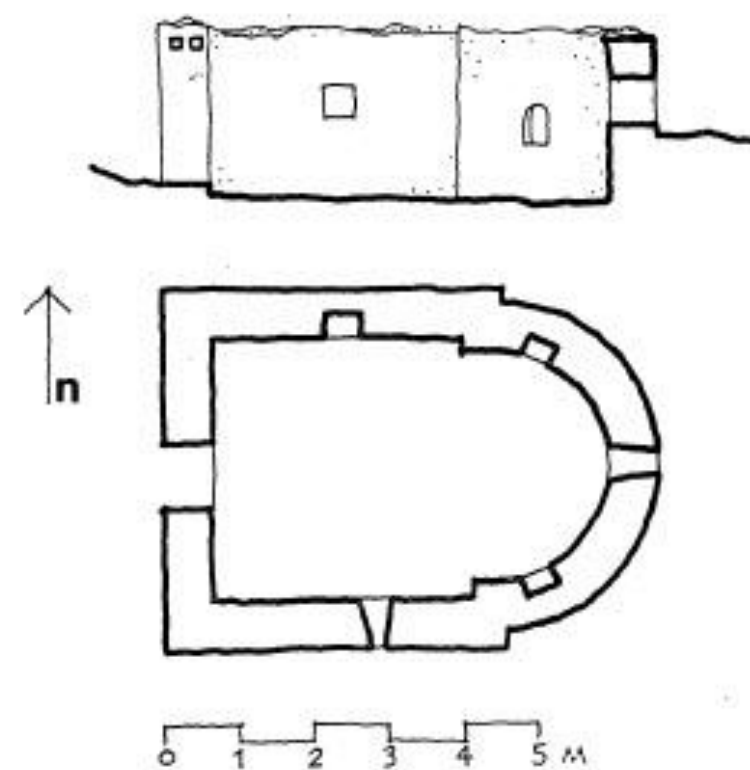
Из њих се разазнаје да је неки монах Пахомије уредио пећину као своју наставбу и цркву посвећену св. Пахомију. По типу слова и облику натписа може се закључити да је испосница створена у другој половини XIII или првој половини XIV века. Као и многа друга анахоретска станишта, испосница је била у исто време и црква и станиште монаха. Пре археолошког ископавања у пећини не може се више рећи о њеном уређењу као станишту. Можда су вештачка удубљења која се познају у врху пећине била лежишта за греде на којима је била постеља монаха⁶⁰. Сама пећина је троугаоне основе, са улазом на основној страни и врхом према дубини пећине, док се бочне стране спајају као двосливни кров. По бројним остацима фреско-малтера може се закључити да је читава унутрашњост била исликана. Због чађи, виде се само трагови боје. Има знакова да је још једна оближња пећина, на стрмој падини под селом Боровцима, служила као испосничка наставба. Њено име Челиона — по речима мештана, наводно, од пчела — вероватно је у вези са грчком речју κελλίον, која означава станиште усамљеног монаха (ћелију, собу).

КОРИТНИК. Село лежи високо на Голији и било је једно од значајних места за рударство ових крајева. На богата налазишта и дугу традицију у искоришћавању руда указују имена околних села и топоними какви су Само-

Сл. 23. Коритник, црква Св. арханђела Михаила, основа и подужни пресек

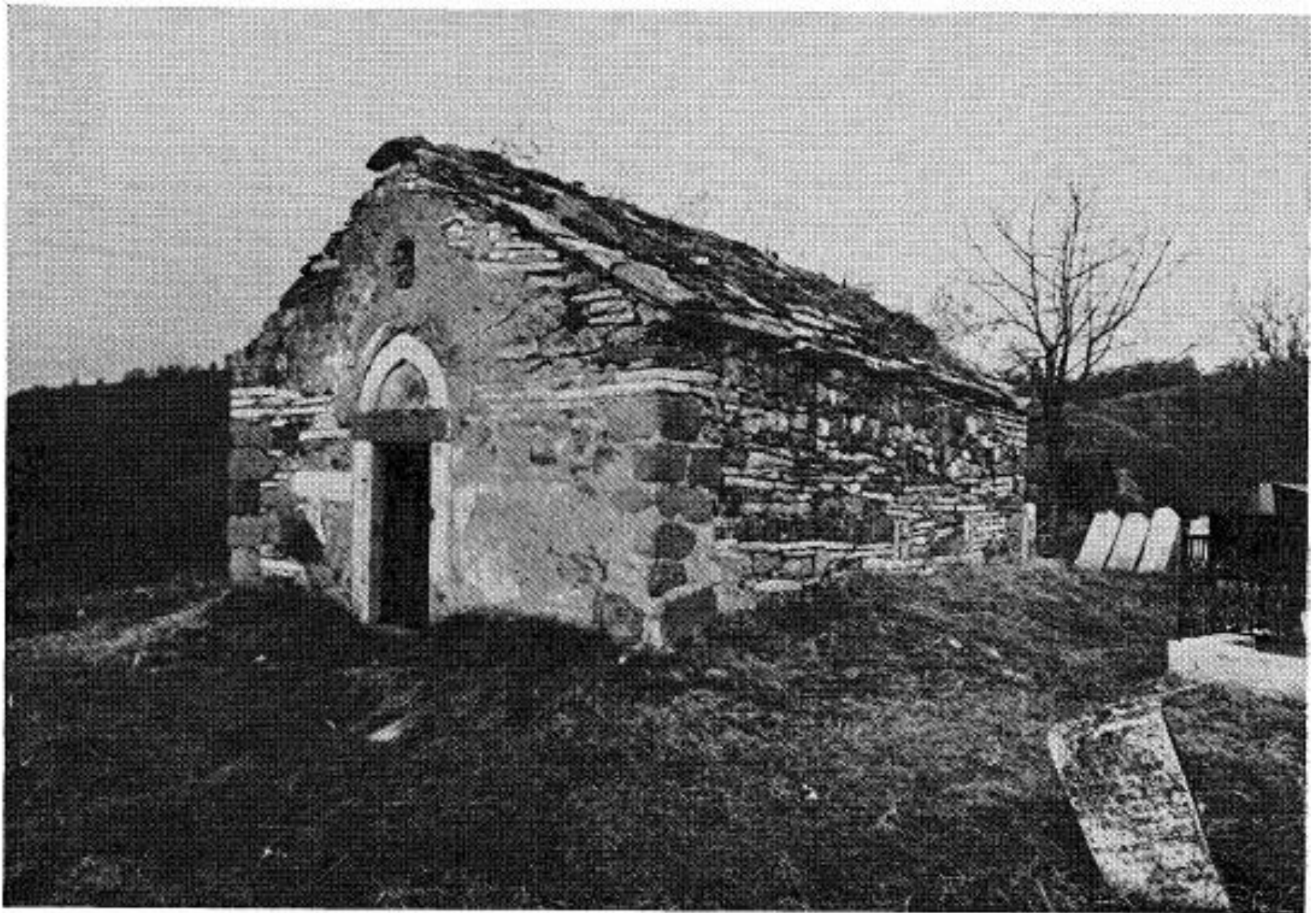
Fig. 23. Koritnik, église du Saint-Archange-Michel, plan et coupe longitudinale,

Сл. 25. Косурићи, црква Св. Катарине, основа и подужни пресек

Fig. 25. Kosurići, église Sainte-Catherine, plan et coupe longitudinale

ковска река, села Басарићи, Саси и Угљари. Коритник налазимо у турским изворима с почетка XVI века, као село у нахији Остатији⁶¹. О постојању села и цркве посвећене

Сл. 24. Коритник, црква Св. арханђела Михаила, југозападни изглед

Fig. 24. Koritnik, église du Saint-Archange-Michel, vue du sud-ouest

Св. Николи говори клесани натпис над западним вратима цркве у Остатији⁶². Данас нема никаквих података на терену нити народног предања везаног за цркву Св. Николе у Коритнику, а једина позната црква посвећена је св. арханђелу Михаилу⁶³. Једнобродан храм складно је пропорционисан. Апсида није видљива споља, већ је олтарска менза постављена у нишу у дебљини источног зида (сл. 23). Проскомидију замењује ниша у северном зиду. У обе нише постављен је по један прозор, чиме је олтарски простор цркве добро осветљен. Два мала прозора на јужном зиду служе да осветле наос. Црква је укопана око један метар. Над вратима на западној страни правилно је озидана веома плитка ниша — линета — са сараценским луком, а над њом је једноделни прозор (сл. 24). (Сокл је благо истакнут. На основу остатака малтера закључује се да је црква првобитно била малтерисана. Кордонски венац од сиге једноставне профилације, у унутрашњости, означава почетак зидања свода. Свод је правилно изведена полуоблица, а данас над њим нема кровног покривача. За зидање је коришћен разнобојни камен, чиме је постигнута декоративност. Секундарно су као грађевински материјал употребљене старе мермерне надгробне плоче. Осим за зидање, плоче су искоришћене и за поплочавање пода,

обликовање прозорских отвора и ниша. Извесне међу њима, каква је монументална плоча што хоризонтално дели нишу проскомидије, или плоча постављена као допрозорник југоисточног прозора, по мотивима и квалитету резања јединствене су међу плочама виђеним на овом подручју. Недостатак покривача условљава велики продор воде у свод и зидове, чиме је објекат знатно угрожен.

КОСУРИЋИ. Црква Св. Катарине налази се у средишту села, на сеоском гробљу. Село се помиње у дефтерима из прве половине XVI века,⁶⁴ али о цркви не постоје никакви подаци нити белешке. Иако је данас сачувана само до висине од око два метра, по оста-

⁵⁹ Л. Павловић, *Белешке о манастиру Студеници*, Саопштења XIX (1987) 166—169, говори о пећини, али не доноси натписе.

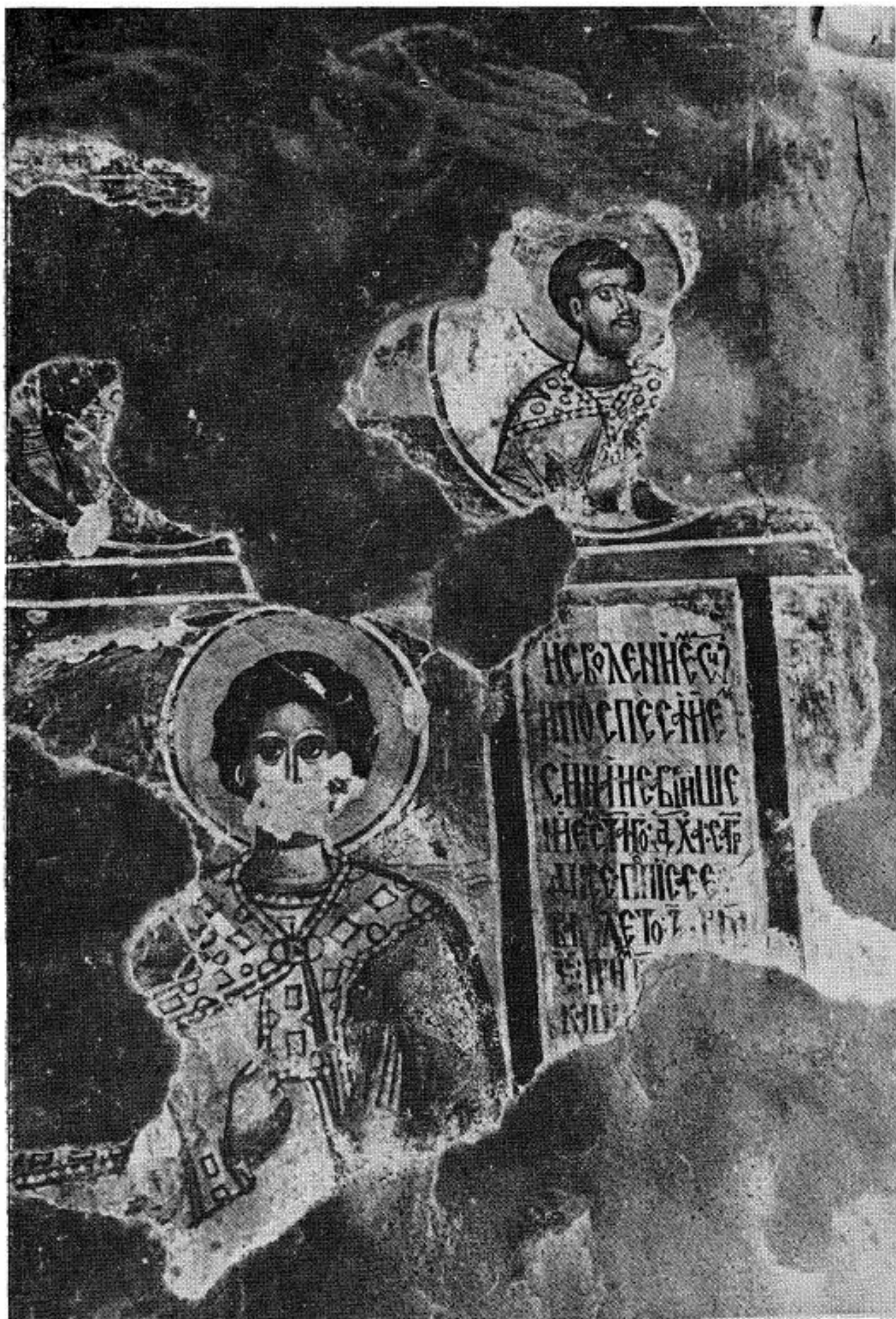
⁶⁰ Слично је, рецимо било и у пећинској цркви Св. Крста у Св. Неофиту код Пафоса на Кипру (R. Cormack, *Writing in Gold*, London 1985, 215—52).

⁶¹ Šabanović (1982) 146.

⁶² Р. Станић, *Споменици културе у региону Титовог Ужица*, Краљево 1974, 74.

⁶³ Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења VIII (1969) 221—222, који наводи да је посвећена св. Јовану Крститељу.

⁶⁴ Handžić (1986) 58, 138.

Сл. 26. Милићи, црква Св. Алексија Божијег Човека, остаци фресака на источном делу северног зида и ктиторски натпис

Fig. 26. Milici, église Saint-Alexis-Homme-de-Dieu, vestiges des fresques, dans la partie orientale du mur nord et inscription du ktitor

Сл. 27. Милићи, црква Св. Алексија Божијег Човека, северозападни изглед

Fig. 27. Milići, église Saint-Alexis-Homme-de-Dieu, vue du nord-ouest

цима се може сагледати њено првобитно стање. То је мала једнобродна грађевина, са полукружном апсидом од које је сачуван почетак свода (сл. 25). Правоугаоне, горе лучно обликоване нише у олтарској апсиди, замењивале су просторе проскомидије и ђаконикона. Уском, једноделном прозору на јужном зиду одговара ниша на северном. Облик и димензије улаза у цркву одређују две сачуване дрвене архитравне греде. За зидање је коришћен тесани пешчар. Под је поплочан надгробним белезима у секундарној употреби, украшеним геометријским мотивима. Трагова фрескомалтера нема. Мирне, неразуђене фасаде, широка апсида и начин зидања указују на скромну грађевину XVII века⁶⁵. И поред покушаја мештана да сувим надзиђивањем круна зидова донекле заштите остатке цркве, ипак долази до разграђивања зидова, нарочито апсиде.

МИЛИЋИ. Црква Св. Алексија Божијег Човека налази се око 10 km узводно уз Студеницу, путем од манастира, на узвишици у центру села Милкћа, посред сеоског гробља⁶⁶. О подизању и живописању цркве постоји фресконатпис уз иконостас на северном зиду (сл. 26):

исволение(м) шц(а) | и поспесанием | сина и саври-
ше | ние(м) сѣаго дѣа · саго(а)ди се · п(о)пса се | ва
лето : жѣ ѣ (7145 = 1636/7) при(ми) гѣ [моление] в
(а или ү) | каши(на) [- -]

Према натпису, црква је сазидана и живописана 1636/7. Ктитор цркве можда је истоветан ктитору Вукашину (Вучићевићу) из цркве Св. Богородице у Врху. Црква је једнобродна, без прислоњених пиластара на уздужним зидовима, и са полукружном апсидом (сл. 27). Пошто је укопана у тло, има чак шест степеника на улазу. Два су прозора на јужном и по један на западном и источном зиду. Засведена је полуобличастим сводом, подељеним на источни и западни део прислоњеним луком. Конструктивну функцију лука одају његове најниже тачке, које су испод конзола што носе упола уже декоративне прислоњене луке на источном и западном крају свода. По четвороугаоним отворима на носећим блоковима лукова види се да је лук био утегнут дрвеном гредом. Градиво су притесани блокови плочастог камена и сиге, разних димензија. Веома су лепо клесани четворостепени кровни венац, портал са сегментним луком, са три стране уоквирен правоугаоником од торуса и трохилуса, и оригинални камени костур прозора са тролистом на врху. Сликарство је делимично очувано у

⁶⁵ Станић (1988) 263.

⁶⁶ Станић (1988) 255, бел. 31 и 32; Станић (1983) 171—178.

доњој зони, док се у горњој, од сцена Великих празника, у северозападном углу свода тек назире *Улазак у Јерусалим*. У зони стојећих фитура у олтару су архијереји, на јужном зиду св. Симеон Немања и св. Сава, а на северном су: св. Димитрије (св. Ђорђе?), св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат и по једно чудо св. Димитрија и св. Ђорђа. Црква је, по предању, најпре била посвећена Сретењу (наводно су се ту срили градитељи Студенице и Придворице), а до пре четврт века св. Алексију, од када се слави св. Теодор. Можда је лик чије се босе ноге назире испред св. Саве, и где се по правилу приказује патрон храма, управо пустињак св. Алексије Божји човек. Црква је санирана и конзервирана,⁶⁷ али, под утицајем времена, дошло је до пуцања спојница између камених плоча кровног покривача тако да атмосферска влага продире у свод и зидове. Нарастање терена око тротоара отежава одбијање воде од зида и темељне зоне. Унутрашња лица зидова су доста зачађена услед сагоревања свећа лошег квалитета. Уз цркву је и велико гробље са споменицима већином из последњег раздобља турске власти и новијих. По неколико лепо клесаних надгробника са људским попрсјима, сада у Краљеву, види се да је првобитна некропола још из XIII—XIV века.

МЛАНЧА. Ово село разбијеног типа лежи високо у планини на левој обали Студенице. Из турских пописа јасно се види да се налазило уз јавни пут и да је било развијеније. Године 1533. бројало је тридесет кућа, те је представљало једно од највећих насеља у брвеничкој нахији⁶⁸. У селу данас нема црква, али многи топоними у засеокима углавном се везују за култне објекте. На пример, у засеоку Омару (топоним настаје од шуме оморица и релативно је чест у овим крајевима), на месту званом Шупељ, у терену постоји удубљење без трагова зидања, које мештани називају Црквина. Сто метара изнад овог места налазе се тзв. Грчке Куће — две невелике заравњене површине оивичене ломљеним каменом. Претпоставља се да је реч о зарушеним подрумима објекта, али се без археолошких сондажних истраживања не може рећи ништа поузданије.

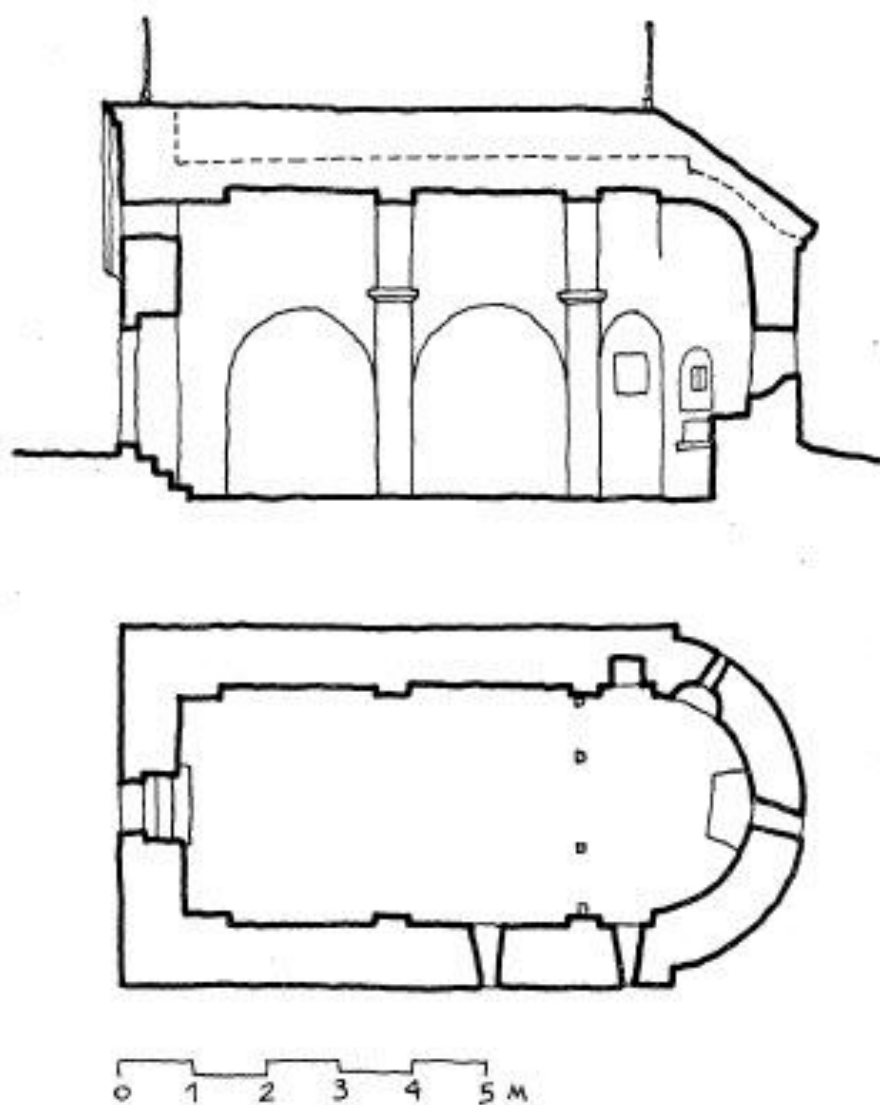
ОСТАТИЈА. Место је први пут поменуто као „ostacia” у писму папе Климента упућеном цару Душану 1346, у коме се наводе католичка насеља на која је полагао право которски бискуп⁶⁹. Као нахија у брвеничком кадилуку Остатија се помиње у турским дефтерима 1516. године, када је обухватала 10 влашких села и 10 џемата влаха, што несумњиво говори о значају насеља⁷⁰. Крајем XVI и почетком XVII века, у новој административној подели, ова је нахија издвојена из брвеничког и припојена новооснованом кадилуку Стари Влах.⁷¹ У средишту села, уз пут и недалеко од гробља, смештена је црква посвећена Св. Кузману и

Дамјану. Једнобродна је, са наосом пиластрима подељеним на три травеја, са по једном нишом између пиластара; завршава се полукружном олтарском апсидом (сл. 28). У ђаконикону нема нише, а проскомидију замењује ниша у источном делу северног зида. Свод и потпорни луци су преломљени у темену. Прозорски отвори су распоређени неправилно, различитих су димензија и груписани на јужном и источном зиду. Оквир врата је правоугаон, изведен добро обрађеним пешчаром, а над њим је мермерна полукружна линета. Црква је зидана ломљеним каменом и споља је малтерисана. Укопана је, а у новије време ниво пода је подигнут постављањем дасака преко камених плоча. Дрвени под, већ сасвим пропао, представља покушај одбране од влаге која угрожава доње зоне зидова, јер око цркве нема никаквог тротоара који би одбио атмосферску воду од темеља. Малтер у доњим зонама унутра и споља је потклубучен и углавном отпао. Сликаство уљаном бојом у цркви и линети, као и све иконе осим царских двери на иконостасу, урадио је 1937. непознати сликар скромног знања и способности. Посебну пажњу заслужује натпис уклесан на челу лука линете (сл. 29), који у нашем читању гласи⁷²:

ПАКИ АЗ ГРѢШНЕ / ПРИЗИТОРЪ ГОИКО / ПАКИ АЗЪ / ИДОХЪ њ
ЦАРИ / ГРАДЪ ПРИДОХЪ / ПРѢКО МОРА њ ШАМЪ / њ СЛАВНЕ
ГРАДЪ ЂЕРСАЛИМЪ / ПРИДОХЪ ВЪ ВИТАФЕМѢ / ДѢ СЕ РОДИ
Г(ОСПОДЪ) НАШЪ І(С)С Х(РИСТО)С / И ПРИДОХЪ ВЪ С(В)ЕТИ
И СЕД / АНЕ ИДОХЪ НА ГОРЪ / ЂЛИШСКОЮ И ГАЛЕЮ / ПАКИ
ДОИДО ВЪ ОТ(Е)Ч / ЂСТВО СВОЕ КЪ РАМ / ЂЪЗНЕСЕНО / И
ОСЕЗАХЪ РАМЪ ЂЪЗНЕСЕНИНА њ ОСТАТИ / И ОСЕЗАХЪ РАМЪ / њ
КОРИТНИКЪ Г(В)ЕТОГА / НИКОЛЕ / И ОСЕЗАХЪ / РАМЪ ВЪ СЕЛО /
ЂѢЩЦѢ Г(В)ЕТ(А)ГО / НИКОЛЕ ПИСАХЪ / ВЪ ЛѢТО њ ТИСѢ-
ЩНОЕ / ѡ ѡ Ѣ (7174 = 1665 / 6) ПРИМН Г(ОСПОД)И МОЛЕ /
/ НЕ ГРѢШНАГО / ПАКИ АЗЪ ПИСАХЪ / ПРИТОРЪ ХАГИА
ЖИТ(И) Е / СВОЕ

Натпис садржи низ значајних података, мада изреком не говори ни о подизању нити о поправци или обнови цркве. Јасно је, најпре, да је 1665/6 црква постојала и да је била посвећена Ваведењу Богородице. Када је дошло до промене патрона и којим поводом, не може се рећи. За историју су важни и помени цркве Св. Николе у Коритнику (село са црквом Св. арханђела Михаила постоји и данас, а о цркви Св. Николе нема података) и цркве Св. Николе у Беоцу. Друштвени положај творца натписа није до краја јасан, пошто се на једном месту назива ПРИТОР, а на другом ПРИЗИТОР. Прва реч можда значи „ктитор”, а друга „презвитер”. Својим писмом, готово путописним карактером текста о хаџилуку у Свету Земљу, и подацима историјске важности, овај натпис заслужује студиозну палеографску и лингвистичку обраду.

ПАЛЕЖ (Горња црква). Црква се налази у селу Реци, у засеоку Палежу, на Драгојловском гробљу, изнад пута Студеница—Рудно, око 1 km југозападно од много познатије цркве Св. Николе (Никољаче). Зидови су јој очувани до висине

Сл. 28. Остатија, црква Св. Кузмана и Дамјана, основа и подужни пресек

Fig. 28. Ostatija, église Saints-Cosme-et-Damien, plan et coupe longitudinale

од око једног метра (сл. 30). Основе је сабијеног правоугаоника, са полукружном апсидом која се непосредно надовезује на подужне зидове. По осовини су јој постављена врата на западној и прозор на источној страни. Разлика од једног метра између пода цркве и нивоа околног терена премошћена је са четири степеника којима се силази у цркву. Зидови јој ни унутра ни споља нису рашчлањени, па се не зна првобитно решење свода и кровног покривача. На зидовима се не запажају никакви други отвори или нише. На северном, јужном и западном зиду градиво су огромни ломљени комади зеленог камена и мермера, док су на апсиди комади плочастог камена средње величине. Поред улаза у цркву леже три велика обрађена комада камена од прага и два доворотника, а на месту часне трпезе леже днима један на други насађени горњи делови два мермерна свећњака.

⁶⁷ Р. Станић, *Делатност Завода...*, Рашка баштина 1 (1975) 307—308.

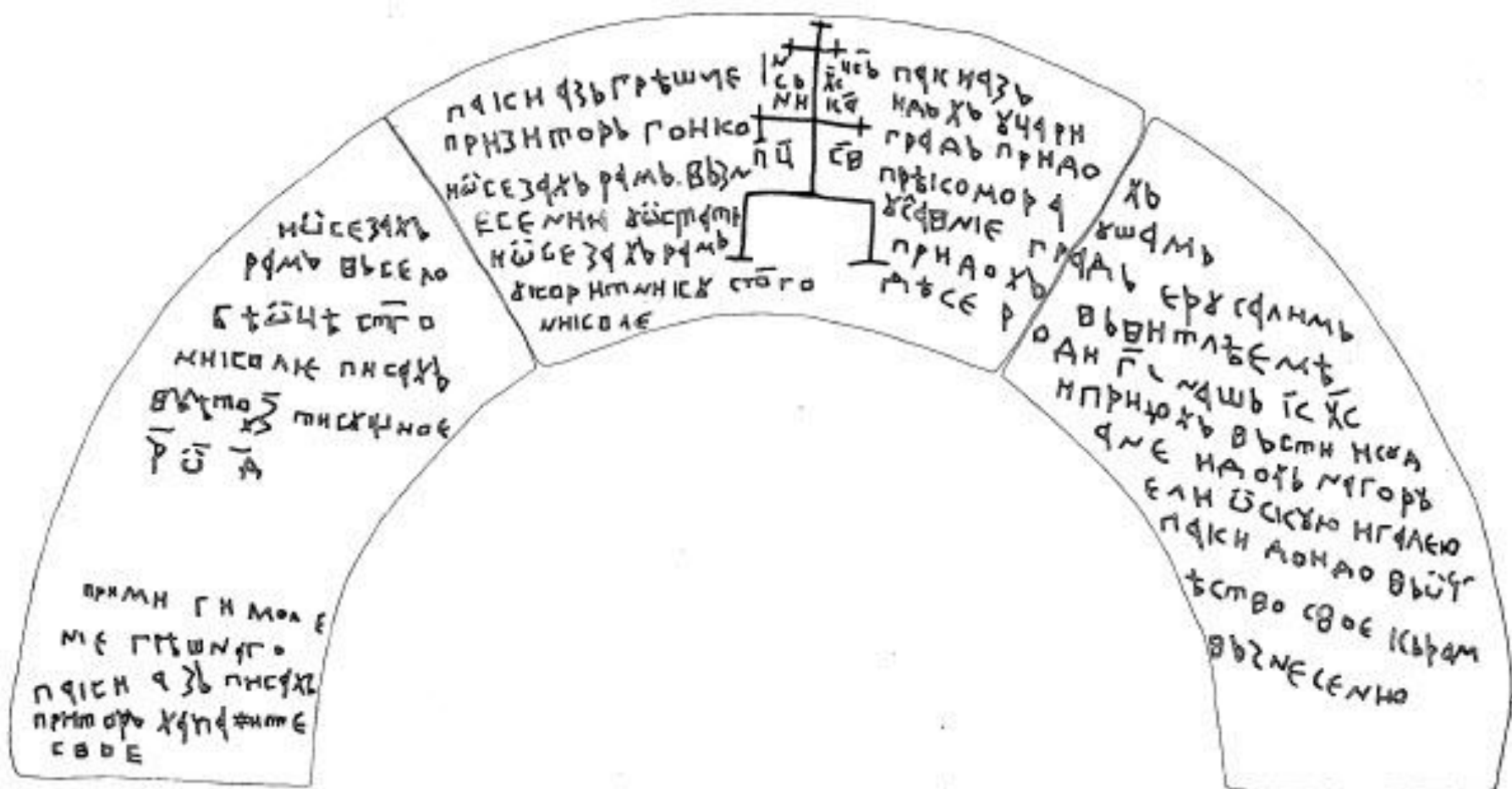
⁶⁸ Handžić (1986) 118, нар. 169.

⁶⁹ Ј. Калић — М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3 (Краљево 1988) 59.

⁷⁰ Šabanović (1982) 146.

⁷¹ Šabanović (1982) 181.

⁷² Нешто другачије читање и превод натписа на савремени језик дао је Р. Станић, *Споменици културе региона Титово Ужице, Краљево 1974, 73—74; исти, Непознати културно-историјски споменик, Чачански глас од 21. VI 1968, 8.*

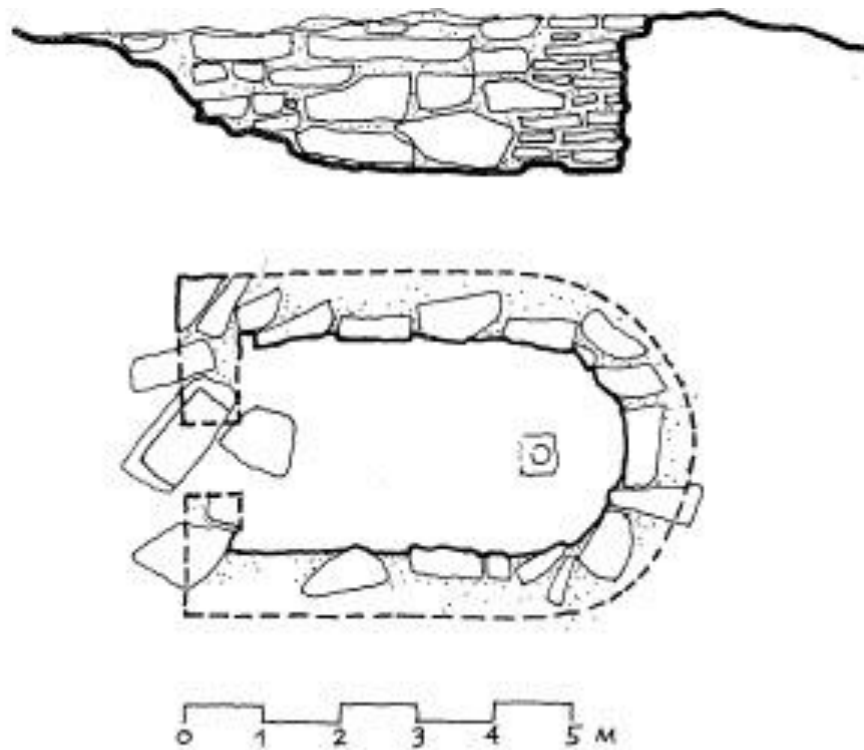
Сл. 29. Остатија, црква Св. Кузмана и Дамјана, натпис на челу лука линете

Fig. 29. Ostatija, église Saints-Cosme-et-Damien, inscription sur l'extrados de l'arc de la lunette

ПАЛЕЖ (Доња црква). Налази се У селу Реци, У засеоку Палежу, испод пута Студеница—Рудно, на падини према реци, код сеоског гробља⁷³. Црква Св. Николе је од познатијих споменика у студеничком крају. То је једнобродна грађевина са веома дубоком полукружном апсидом (сл. 31). На средини северног и јужног зида, као и на апсиди има по једну монофору, а на западној фасади врата са ниском монофором изнад. Са западне стране доцније је додата припрата. Полукружни свод се ослања непосредно на подужне зидове са прислоњеним луком на пару пиластара који одвајају наос од кратког западног травеја. Над кровом се истиче високи западни забат, што је у нешто мањој висини можда био случај и са источним, који је после рестаурације остао на висини крова. Црква је зидана ломљеним плочастим каменом, а луци, отвори и сводови сигом. Од живописа који се простирао не само унутра већ и на западној фасади, није се много сачувало. Фрагменти *Успења Богородице* и неколико фигура пренесени су у Народни музеј у Београду, а у цркви се налазе још *св. Константин и Јелена* на западном зиду наоса, *св. Никола* у лунети, и *св. Недеља* и *Криштење* на западној фасади споља (сл. 32). Фрагмент фигуре у владарској одежди изнад св. Недеље, окренуте у молитви према св. Николи, дозвољава да се реконструише још једна истоветна фигура на другој страни, аналогно неким другим владарским представама на истом месту на фасадама појединих српских задужбина друге половине XIV века. Црква се датује у крај XIV/почетак XV века⁷⁴.

ПОТКОВАЧИЦА. У близини Ушћа, на левој обали реке Радуше, на имању Тошића, постоје темељи потпуно засутог објекта великих димензија, усмереног у правцу истокзапад. Према сведочењу мештана, темељи су дебели око једног метра, а простор око објекта је калдрмисан. Заједно са већом количином ломљеног камена, на овом месту су налажени и блокови сиге. Сви ови подаци указују на могућност да је реч о остацима култног објекта.

ПРИДВОРИЦА. После манастирске целине којој је темеље поставио велики жупан Стефан Немања, највећи и најмонументалнији храм у студеничком сливу је црква Преображења у Придворици⁷⁵. То је грађевина рашке школе; на једнобродни наос завршен апсидом на источној страни били су додати са стране — од истока ка западу — на источној страни равно завршени проскомидија и ђаконикон, певнички трансепт и параклиси (сл. 33). Јединствена је, али свакако једновремена са наосом, припрата надвишена великом слепом калотом. Неуобичајено је и да се у параклисе улази из наоса, јер се у осталим рашким храмовима у њих улази из припрате. Сви сводови су полуобличасти, осим оних изнад проскомидије и ђаконикона, где су попут четвртине облице. Црква је зидана сигом, и нема ни једног декоратив-

Сл. 30. Палеж, Горња црква, основа и подужни пресек

Fig. 30. Palež, Eglise supérieure, plan et coupe longitudinale

ног елемента, чак ни спољне архитектонске пластике. Изгледа да никад није била живописана, што је сасвим необично за рашке споменике. У поду начињеном од сполија налазе се делови средњовековних надгробника и део првобитне мермерне олтарске преграде. Грађевина је претрпела две веће обнове, у XVI и XIX веку, када су делом президани њени горњи делови и замењен кровни покривач. Током времена потпуно су порушени бочни параклиси, данас сачувани само у темељима. По аналогијама са раним рашким споменицима, посебно са Св. Апостолима у Пећи, датује се у прву половину XIII века. Може се претпоставити да велики Јеринин град у близини има непосредне везе са оснивањем цркве у Придворици⁷⁶. Црква Преображења је истраживана током последњих петнаестак година, делимично реконструисана и санирана.⁷⁷

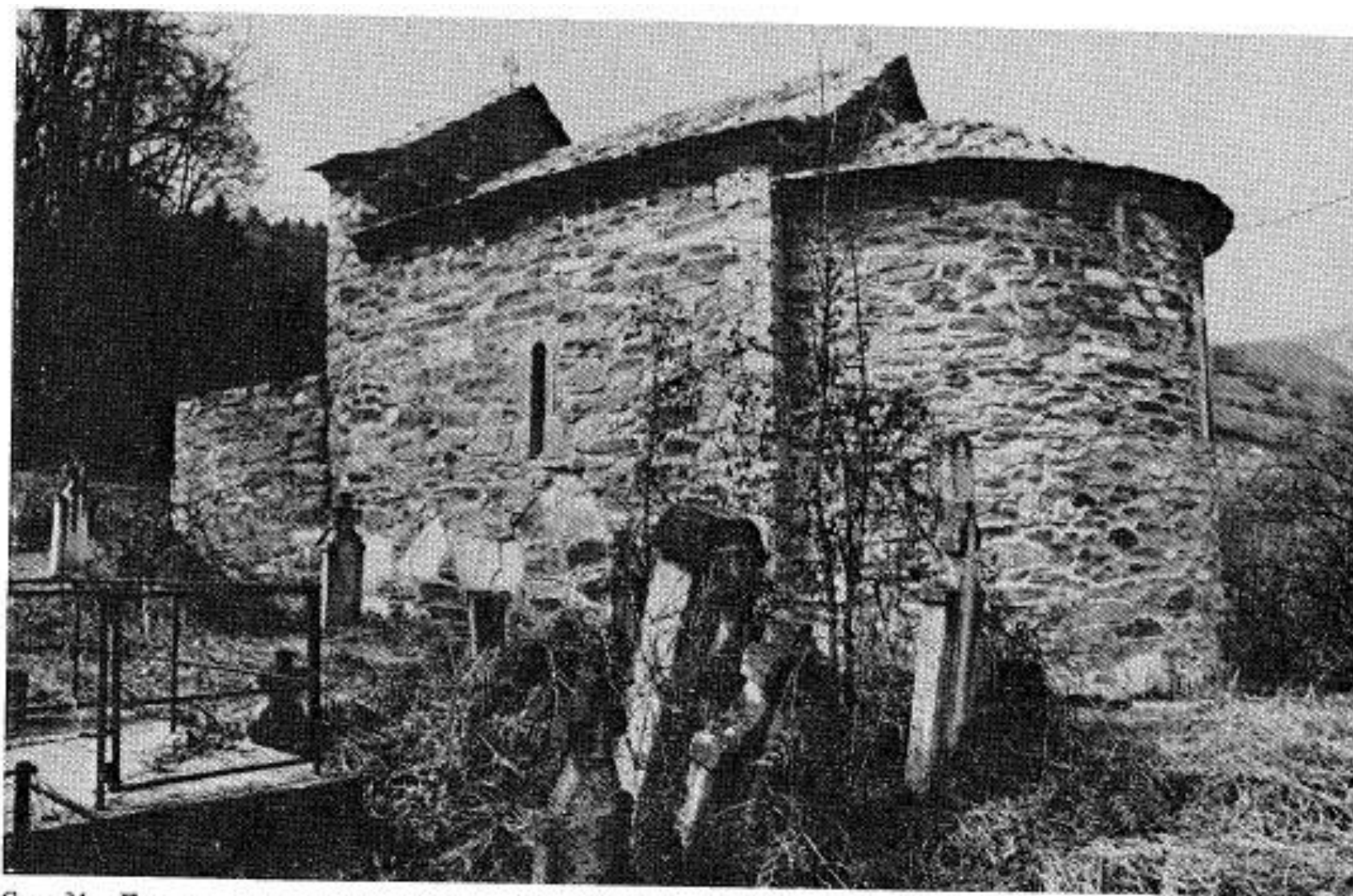
⁷³ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 97; Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у Палежу*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 203—11; Станић (1988) 258—60.

⁷⁴ Баста, *исто*, нап, 206.

⁷⁵ Кораћ (1975) 33—48.

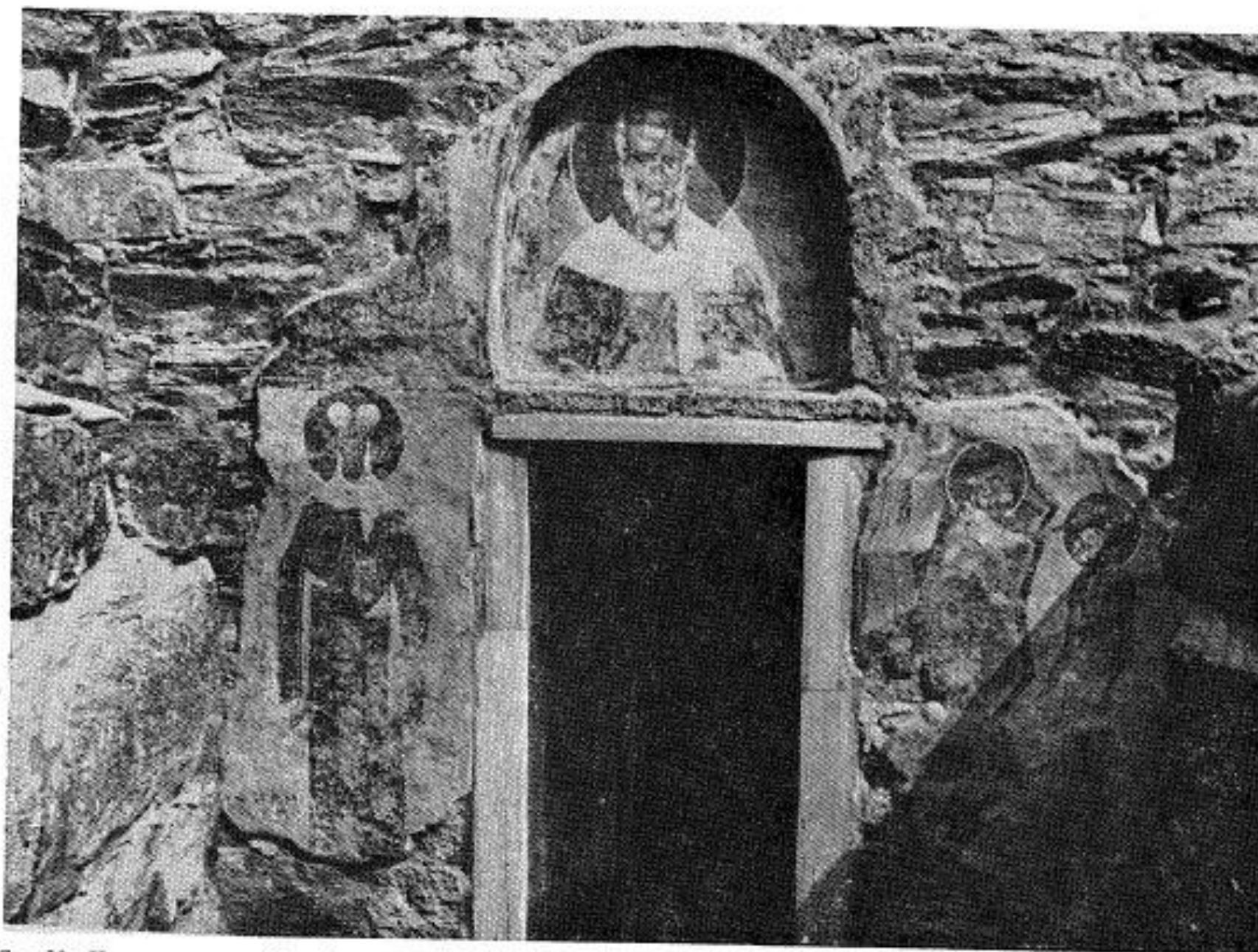
⁷⁶ Може се одбацити претпоставка да утврђење Ђелије представља двор са Придворицом као придворном црквом (отуда име): Кораћ (1975) 35. Ђелије су заправо мала војничка постаја (в. даље, стр. 30—31).

⁷⁷ Рашка баштина 3 (1988) 303—6; М. Домазет, *Резултати испитивања архитектуре цркве Св. Преображења у Придворици*, Гласник ДКС 8 (1984) 40—42; Рашка баштина 1 (1975) 300.

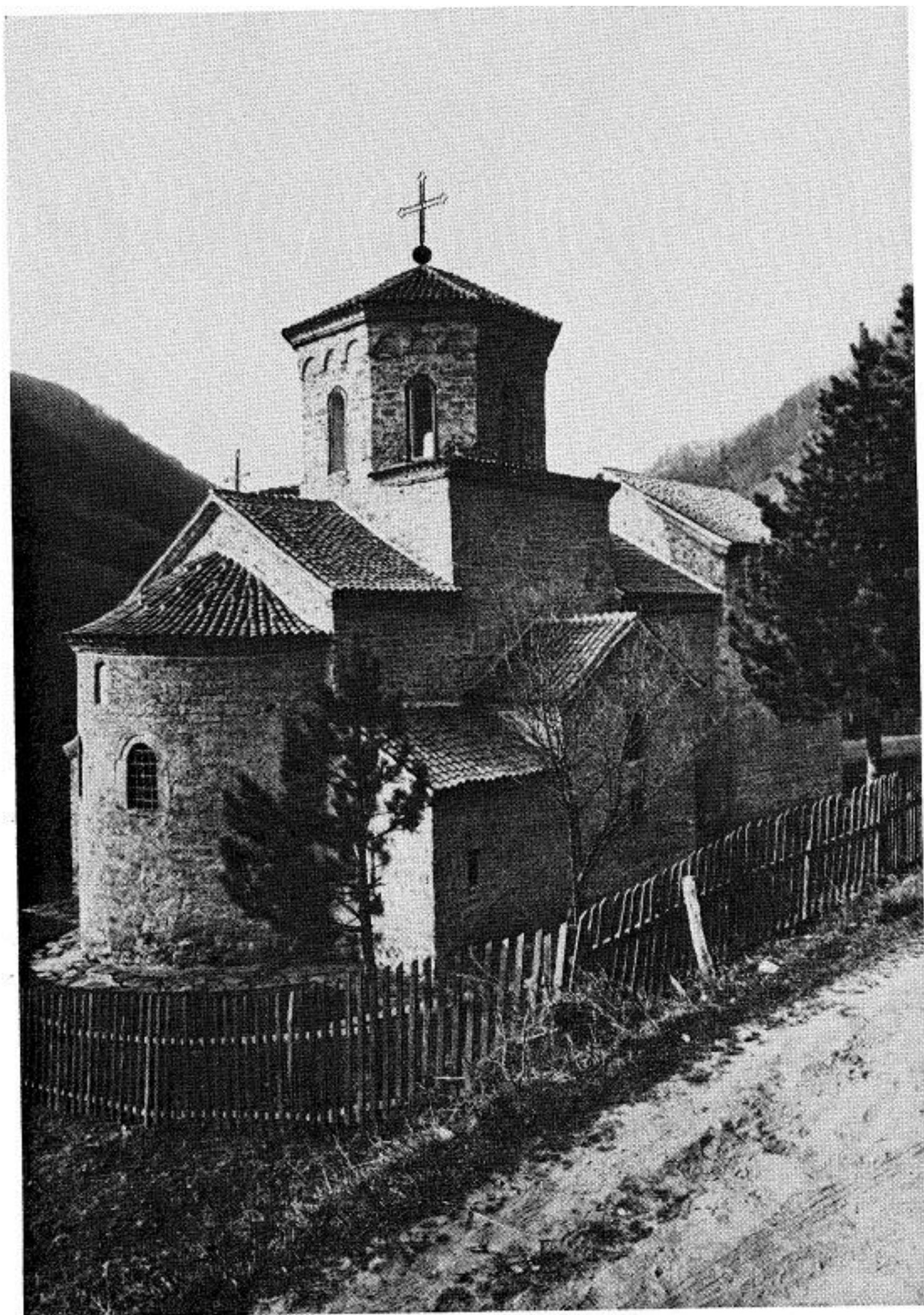
Сл. 31. Палеж, црква Св. Николе, југоисточни изглед

Fig. 31. Palež, église Saint-Nicolas, vue du sud-es

Сл. 32. Палеж, црква Св. Николе, остаци фресака на западној фасади

Fig. 32. Palež, église Saint-Nicolas, vestiges des fresques de la façade occidentale

Сл. 33. Придворица, црква Св. Преображења,
североисточни изглед

Fig. 33. Pridvorica, église de la
Sainte-Transfiguration, vue du nord-est

Сл. 34. Савово, црква Св. Јована, унутрашњи изглед западног дела цркве

Fig. 34. Savovo, église Saint-Jean, intérieur de la partie occidentale de l'église

Читава фасада је обијена и дерсована, замењен је покривач, а око објекта израђен тротоар. Вероватно подземна и атмосферска вода утичу на појаву влаге у зидовима. Влага се пење до висине од 1—1,5 m; у наосу, са северне стране, као и са спољне стране, отпада малтер услед мржњења. Под је такође влажан, а поједине плоче су захваћене лишајем.

САВОВО. Знатни остаци цркве Св. Јована на сеоском гробљу заслужују особиту пажњу и што хитније интервенције како би се сачували сви подаци значајни за реконструкцију. Неистражена и у литератури тек поменута⁷⁸, ова грађевина још увек има све елементе на основу којих се могу сагледати и њено првобитно архитектонско решење и позније измене. Једнобродни наос првобитног склопа био је подељен на три травеја (сл. 34). Источни део грађевине је разуђен, тако да велику олтарску апсиду фланкирају две мање апсиде проскомидије и ђаконикона. Између ђаконикона и југоисточног пиластра зид је сачуван до почетка свода. У овом тренутку не може се рећи да ли су на јужном зиду средњег травеја била озидања врата или шири прозор пошто је унутрашњост засута, а првобитни отвор затворен зидањем у лошијем материјалу. Такође се

чини да је на супротном, северном зиду на одговарајућем месту била озидања само ниша. За зидање су коришћени правилни квадери сиге. Првобитној грађевини припадају и фрагменти фресака на јужном зиду источног травеја и на југоисточном пиластру. Очуван је део главе и тела једног и део тела другог архијереја из композиције *Поклоњење агнецу*. Архијереји, окренути ка апсиди, препознају се по крстовима на омофорима. Структура малтера је изузетно фина, јако углачане површине. Описана грађевина је, по свему судећи, настала у XIV веку. Касније, сва је прилика у XVII столећу, црква је претрпела знатније измене: између западног пара пиластара подигнут је преградни зид, чиме је од западног травеја образована припрата. У преградном зиду направљен је лучни пролаз и велики једноделни прозор над њим. За лук и допро зорнике у зидању је коришћена сига, док је за остали део употребљен необрађени камен са много малтера. Зид је био омалтерисан, а сачувана је и већа, црвено обојена површина. Начин зидања и малтер грубе структуре показују добру меру небрижљивости у раду.

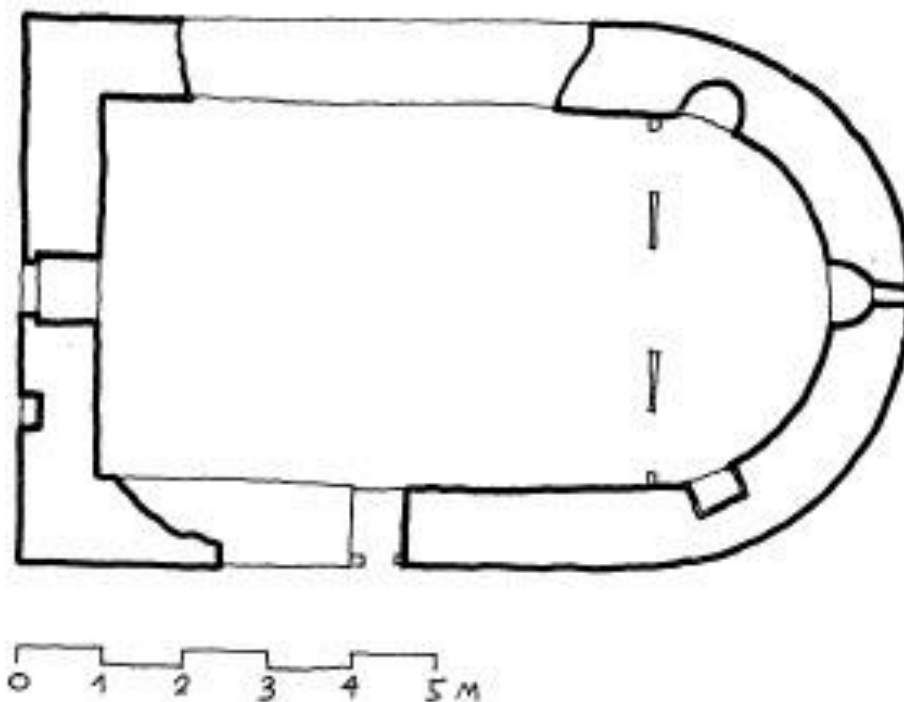
⁷⁸ Илић (1905) 621; Станић (1988) 255—256.

У цркви је сачувана и плоча (72x37x7 cm) са мотивом вреже око двоструког крста, која украсом веома подсећа на амвон у Придворици (сл. 35), а око цркве више старих надгробних споменика (сл. 36). Потпуно изложени атмосферским утицајима, остаци цркве у Савову брзо пропадају, услед испирања и разграђивања круне зидова.

САВОВО — ГОРЊА ИСПОСНИЦА. Црква Св. Ђорђа (сл. 37) је мала једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом и са полукружном апсидом.⁷⁹ Унутрашњи простор цркве је скучен, тако да су сви елементи опреме сведени на минималне димензије. Часна трпеза је зидана, на њој је камена плоча. Проскомидија и ђаконикон су решени као нише у дебљини зида. Зидана је ломљеним каменом. Свод је зидан сигом, а преко њега је насип који формира кров на две воде, покривен каменим плочама. На западном зиду цркве је очуван фрагмент фреске *Успење Богородице*, док су на северном зиду, на почетку свода, такође фрагменти фресака.⁸⁰

САВОВО — ДОЊА ИСПОСНИЦА. Испосничка црква Покрова Богородице, са просторијом у доњем делу, налази се на средини пешачког пута којим се од ушћа Савошнице у Студеницу иде ка Савиној Пештери или Горњој испосници.⁸¹ Првобитну целину чини само двоспратна црква, док је велики конак, обновљен у последњим деценијама, сазидан највероватније у обнови 1815. Тај подухват помиње веома збркан натпис обновитеља, јеромонаха Софронија, на јужном зиду наоса цркве. Наводе се имена Стефана Немање као првог српског цара, његовог сина Саве, првог српског архиепископа, као и година Савиног рођења, 1175. С обзиром на непостојање јасног историјског податка да је баш св. Сава градитељ Доње испоснице, опште је уверење да је тако због чврсто укорењеног народног предања о томе. Објекат није археолошки и конзерваторски истражен, те је тешко издвојити делове президане 1815. и нешто више рећи о конструкцији грађевине. Ипак, може се претпоставити да доцнијем времену припада пре свега свод, док је основа барем до висине отвора првобитна. Горњи и доњи спрат исте правоугаоне основе раздваја дрвена конструкција пода. Мало предворје, пред просторијом у приземљу додато је изгледа тек у обнови 1815. године. Црква је осликана у два маха. Први пут у другој деценији XVII века то је учинио Георгије Митрофановић, који је у своду приказао три лица Христова и пророке, а у средњој зони *Велике празнике*.⁸² Неке од стојећих фигура пресликане су приликом другог живописања 1819. године. Ова обнова, као и иконостас, дело су Алексија Лазовића.⁸³

СРЕДЊА РЕКА. На око 500 метара од средишта села, налазе се црква и гробље око ње, који не показују особиту старину. Гради-

Сл. 38. Средња Река, основа цркве

Fig. 38. Srednja Reka, plan de l'église

тељским склопом, мада зидана каменом, црква одражава традицију рада у дрвету (сл. 38). Стога је задржала многе елементе који се срећу на црквама брвнарама: једнобродну правоугаону основу, с источне стране завршену полукружном апсидом у ширини наоса; свод направљен од шашоваца; клис као покривач високог, веома стрмог двоводног крова; радијални распоред рогова над апсидом. У цркву се могло ући са запада и југа (сл. 39). Западна врата обликована су помоћу масивних камених монолита. Како за зидање линете над вратима није било места, јужно од њих озидана је правоугаона, горе лучно завршена ниша, у којој је стајала представа патрона. Црква је зидана притесаним каменом, а употребљени су и стари мермерни надгробни споменици. Део првобитног каменог пода сачуван је у олтарском простору. Објекат је у рђавом стању: северни зид је срушен готово целом дужином, тако да кровна конструкција ускоро прети да се обруши заједно са, већ делом начетим, јужним зидом. Услед оштећеног кровног покривача, црква прокишњава, што убрзава процес пропадања дрвених делова, нарочито лажног свода.

СТАРО СЕЛО. У Старом Влаху, на падини између Дајићке реке и непосредно изнад сре-

⁷⁹ С. Темерински, *Конзерваторски проблеми у Горњој испосници код Студенице*, Гласник ДКС 14 (Београд 1990) 44—52.

⁸⁰ Сматра се да је живопис дело хиландарског монаха Георгија Митрофановића, који је осликао цркве у Доњој и Горњој испосници 1618. године (З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 45—47).

⁸¹ Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници св. Саве код Студенице*, ЗЛУ 9 (1973) 114—16.

⁸² З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 45—47.

⁸³ Р. Станић, *Непознато дело Алексија Лазовића*, Повеља 9—10 (Краљево 1974) 73—82.

Сл. 35. Савово, клесана плоча, сада у цркви

Fig. 35. Savovo, dalle taillée, actuellement dans l'église

Сл. 36. Савово, надгробни споменик уз цркву

Fig. 36. Savovo, monument funéraire contre le mur de l'église

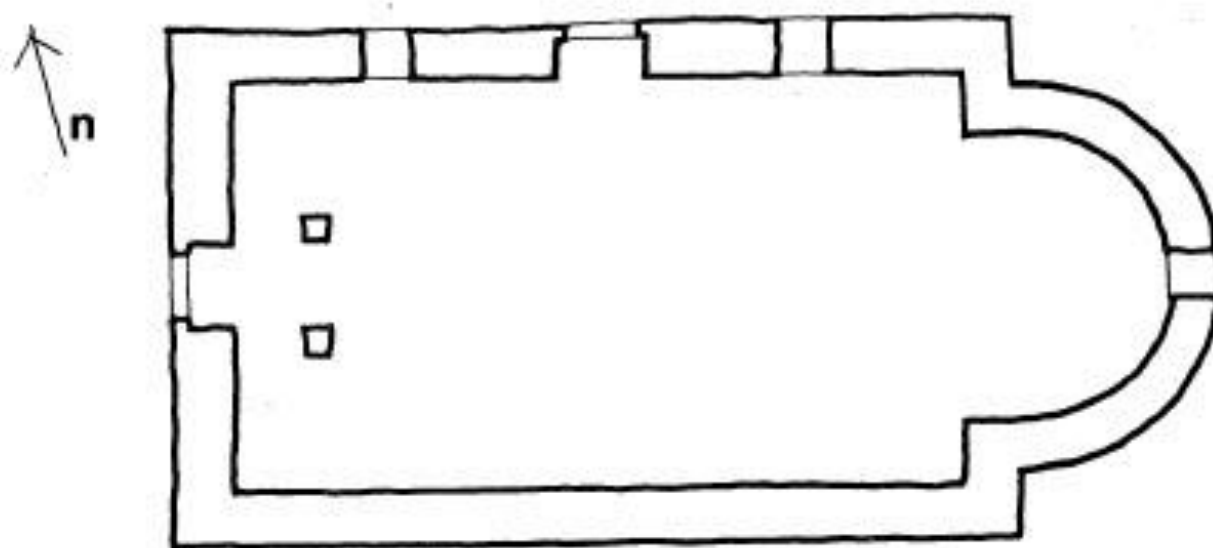

Сл. 37. Савово, Горња испосница, источни изглед

Fig. 37. Savovo, Ermitage supérieur, vue de l'est

Сл. 39. Средња Река, југозападни изглед цркве Fig. 39. Srednja Reka, église, vue du sud-ouest

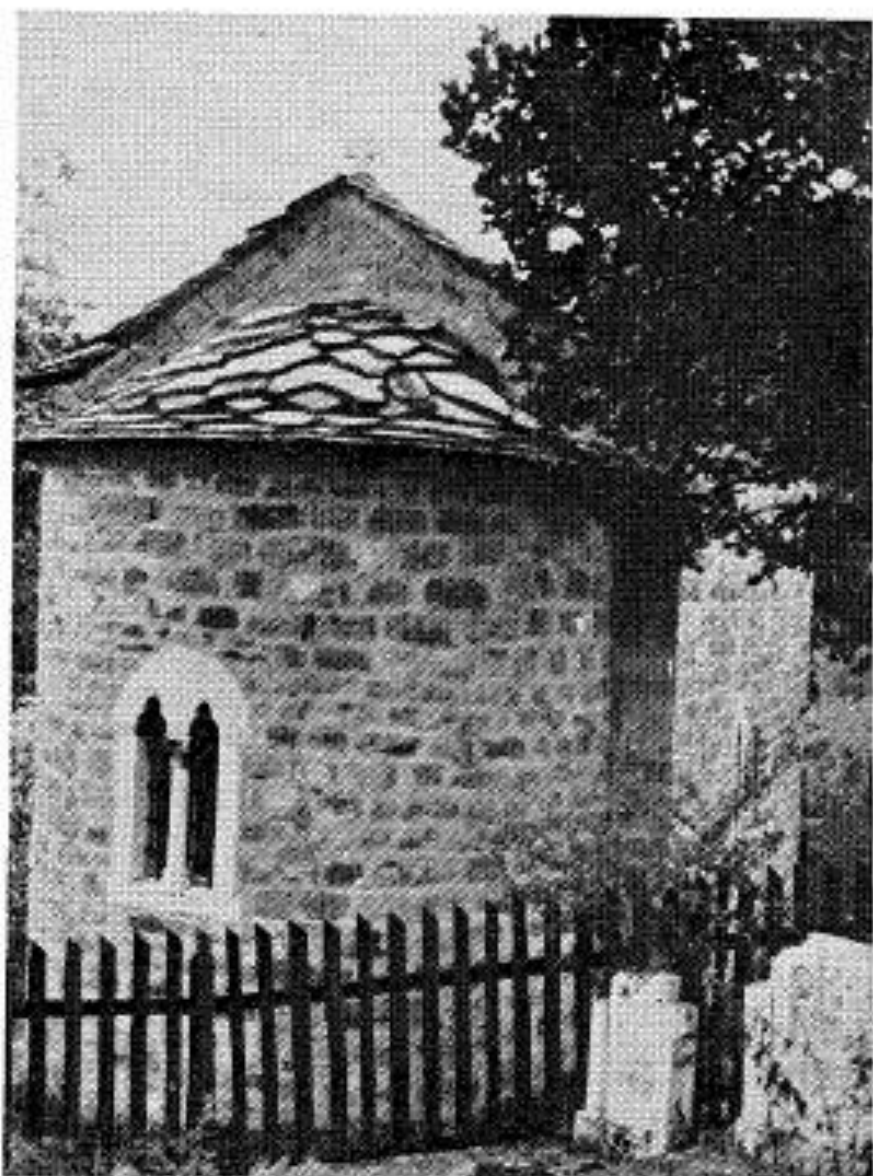

0 1 2 3 4 5 м

Сл. 40. Старо Село, црква Св. Ане, основа
Fig. 40. Staro Selo, église Sainte-Anne, plan

Сл. 41. Старо Село, црква Св. Ане, западни портал
Fig. 41. Staro Selo, église Sainte-Anne, portail occidental

Сл. 42. Трњаци (Ушће), црква Св. Николе, североисточни изглед
Fig. 42. Trnjaci (Ušće), église Saint-Nicolas, vue du nord-est

дишта села налази се црква Св. Ане, која је као „црква Јања у Староме Влаху“ ушла и у народну песму.⁸⁴ Велика црква има једнобродну основу и полукружну апсиду на источној страни (сл. 40). Ђаконикон представља ниша у апсиди. Свод је лажни, урађен од шашоваца. Фасаде су мирне, јужна чак без икаквих отвора. Западни портал украшен је плитко клесаним геометријским орнаментима, сродним исламским (сл. 41). На надвратнику, у оси врата, уклесана је година 1818. која свакако означава време грађења цркве. Мештани се сећају велике обнове која је извршена 1937. године, а и касније је било извесних преправки. Од познијих радова најлакше се виде јаки ступци изливени од бетона и постављени у западном делу храма да би носили горњу конструкцију звоника. Једна греда од армираног бетона изливена је да би учврстила невешто озидану апсиду. У некој од обнова вероватно су проширени и прозори на северном зиду, док се за северна врата не може рећи јесу ли настала у XIX веку или у обнови. Данас је црква запуштена, кров над наосом прокишњава, док је кров над апсидом срушен. Читава падина покривена је старим надгробним белезима. Доминирају аморфни камени комади који виरे из земље, па се, с обзиром на позицију, може претпоставити да је старо гробље у великој мери под земљом. Необрађене плоче великих димензија друга су врста надгробника. Старина гробља указује на могућност постојања старије богомоље на овом месту.

ТЕПЕЧИ. Око 10 km јужно од манастира Студенице у селу Тепечима, у засеоку Мачужићима, налазе се старо гробље и једнобродна црква с полукружном апсидом. Не запажају се пиластри који би носили ојачавајуће попречне луке. Црква је вероватно била засведена полуобличастим сводом. Зидана је крупним ломљеним и притесаним жутим пешчаром, као и цркве у Косурићу и Железници. Зидови су толико зарасли у растиње да се не могу разазнати отвори на њима, изузев врата на западној страни. Допола очувана, она су врло лепо клесана. На поду цркве су, исто као у Косурићу, уграђене старије надгробне плоче (XIV—XV век). Цркву би, као и оне у Косурићу и Железници, ваљало датовати у XVI или XVII век, а можда приписати и истој радионици.

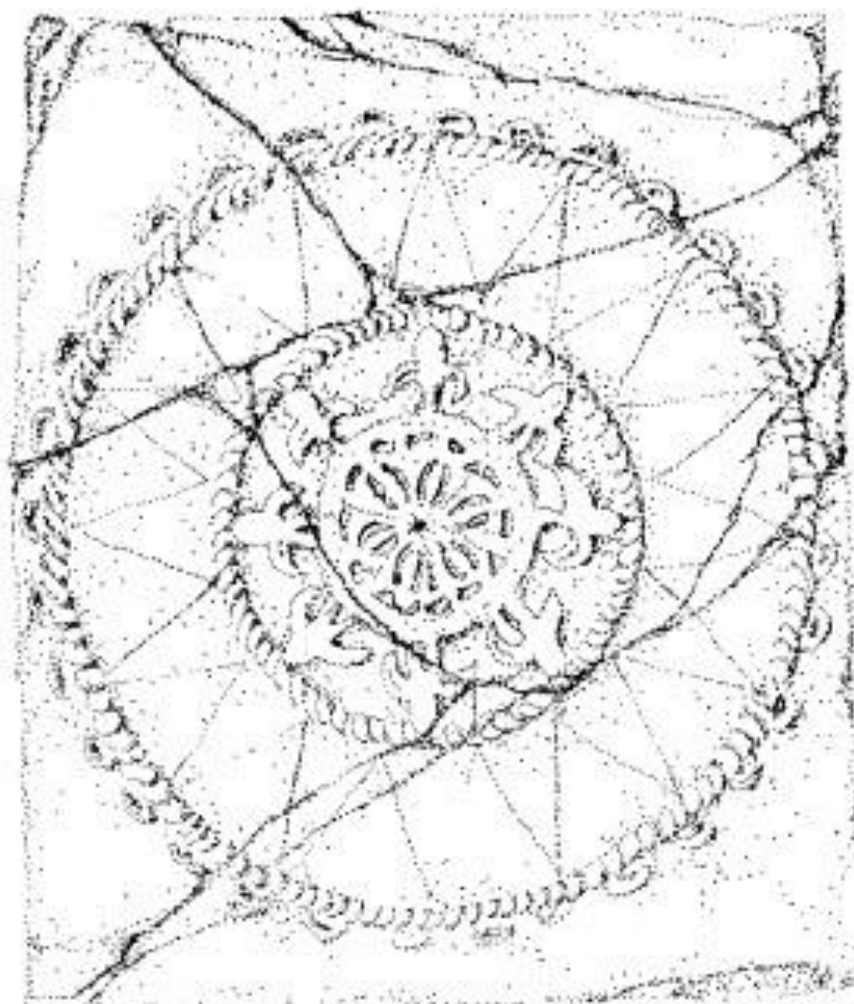
ТРЊАЦИ (УШЋЕ). Црква Св. Николе се налази на око 2 km од Ушћа, на путу за Студеницу, на гробљу поред реке Студенице.⁸⁵

⁸⁴ Предање и податак из народне песме повезује се за неколико цркава из овога краја: Белу цркву у Брезови код Ивањице (М. Ристић, *Стари Влах*, Београд 1963, 106), Св. Ану у Карадаку и цркву у Старом Селу (предање о ове две потоње чули смо од мештана).

⁸⁵ J. Nešković, *Obnova crkve sv. Nikole kod Ušća*, ZZSK XIX (1968) 95—103.

Основа јој је издужени правоугаоник, с правилним полукругом апсиде, нешто ужим од ширине наоса (сл. 42). У оси грађевине су двоструки прозорски отвори на апсиди и западној фасади (на овој страни изнад врата), док су монофоре на северном и јужном зиду померене унеколико према истоку. Зидови су нерашчлањени. У реконструкцији је, аналогijом са луком над вратима, усвојен полуобличасти свод, али се нису могле избећи извесне недоумице око висина сводова, забата и положаја прозора. Црква је темељно обновљена 1967, када се дошло до драгоцених података о начину зидања и употребљеном градиву: зидови су непрецизно постављани на темеље, а лош речни камен, употребљен за испуну, недовољно је чврсто повезан са лицем зида од пешчара. За разлику од зидања, клесање у радочелском мермеру је много боље изведено. У лунете бифора су уклесана по два, а у монофоре по један готички „сараценски“ лук. Капители су четворолисни, са крином пресавијеним преко јајета на угловима. Иста клесарска радионица радила је и оквире прозора и капителе на цркви Св. Јована у Студеници⁸⁶, па и ушћанску цркву треба датовати у другу четвртину XIV века. Тешко оштећен живопис задржао се на западном зиду наоса и спољној западној фасади цркве, где су стојеће фигуре и слабо видљиви фрагменти неразјашњених композиција. Најбоље су очувана попрсја светаца у лунетама с обе стране врата и у потрбушју лука над улазом. Фреске су датоване између друге и пете деценије XIV века.⁸⁷

ЧЕЧИНА. На десној обали Студенице, на старом Гиздавића гробљу, леже остаци једнобродне грађевине с улазом на западној страни, коју мештани и сада називају црквом. Још увек стоје камени праг и масивни довратници, док је у шуту нађен профилисани надвратник од пешчара. Под наносом земље и камена читавају се обриси полукружне апсиде. Велика количина добро обрађене сиге указује да је црква била засведена. Под од камених плоча покривен је танким слојем земље помешане са великом количином чађи, те се може претпоставити да је црква у неко доба горела. Могућност да трошне подне плоче представљају оригиналан под поткрепљена је налазом амвона (сл. 43). Мотиви розете, тордиране траке и цикцак орнамента чине украс амвона, али овакав склоп не омогућује ближе одређивање времена настанка. Део камена којим је црква била озидана поређан је у источном делу грађевине као сухозид. Ту је откривено монументално постолје мермерног свећњака у виду три стилизоване лавље фигуре као и велики број старих надгробних плоча (сл. 44). Неуобичајеним спојевима разноврсних мотива, сигурном компо-

Сл. 43. Чечина, амвон

Fig. 43. Čečina, amvon

Сл. 44. Чечина, надгробни споменик, сада у цркви
Fig. 44. Čečina, monument funéraire, actuellement dans l'église

⁸⁶ Ђурић (1988) 114—15.

⁸⁷ Станић (1983) 152—8.

зицијом и извођењем, неке од плоча представљају ремекдела студеничког клесарства. Осим остатака цркве, у селу постоји и потес који мештани називају Црквине. На могућност постојања културног објекта указују велике количине камена и издубљено земљиште у непосредној близини старог храста. О историји поменутих објеката не зна се ништа, али је село постојало још у средњем веку. Први му је помен у жичкој повељи краља Стефана Првовенчаног, када је припадало жупи Моравици.⁸⁸ Да 1519. године припада брвеничкој нахији наводи се у првом попису зворничког санцака.⁸⁹ Старина насеља и величина остатака храма довољни су разлози да се што пре почне са истраживачким радовима на овом локалитету.

б. утврђења

Према подацима који су прикупљени током рекогносцирања подручја слива реке Студенице, са пуно основа се може говорити о читавом систему утврђења на овом простору. Ланац утврђења се може пратити узводно од манастира Студенице: Градачко брдо (село Засад), Градина (село Баково), Градина (село Савово), Градина (Јеринин град, село Придворица), Ћелије (село Придворица) и Градина (село Остатија).

Сва ова утврђења су пажљиво изабраних локација. Најчешће тешко приступачна места — гребени или каменити врхови — увек су високо изнад реке, тако да доминирају кањоном Студенице и ушћем неке њене притоке. Градина у Ђакову се налази над ушћем Савошнице у Студеницу, па се из овог утврђења контролишу два кањона; Градина у Придворици доминира над ушћем Брадуљичке реке, с једне стране и Склапљевца, с друге стране. Веома важна чињеница, вероватно и одлучујућа за избор места, је визуелна веза међу утврђењима. Наиме, из манастира се добро види Градачко брдо, са њега се сагледавају манастир и следеће утврђење у низу, Градина у Бакову; са ове Градине се добро виде и Градина у Савову и, испод ње, Горња испосница⁹⁰; из њих се виде и Градина у Придворици и, низводно, Градина у Ђакову; са Градине у Придворици (Јеринин град) виде се Ћелије у Придворици и, низводно, Градина у Савову и Горња испосница; из утврђења Ћелије се види црква у Придворици. Прекид оваквог ланца се јавља само између Градине у Придворици и Градине у Остатији, у горњем делу тока реке Студенице.⁹¹

Облик утврђења је одређен условима које пружа само место, тј. конфигурацијом терена. Градачко брдо је било утврђење неправилног полигоналног облика основе, код Градине у Ђакову се у терену запажају кружне форме, док су Ћелије имале готово правилан осносиметричан петоугао у основи. Градина (Јеринин

град) код Придворице развија се у основи у сочиваст облик, пружајући се око два врха брда. Сасвим посебне међу утврђењима у кањону Студенице јесу Горња испосница, која користи изузетне особине локације на којој је настала и постаје сигурно и лако брањено место са само два кратка зида са капијама, и манастир Студеница, са својим готово савршеним кружним обликом бедемског зида.

Може се само претпоставити да су облик и величина утврђења резултат више чинилаца. Сем услова које је наметало само место, стратегијски значај је свакако био одлучујући. Величина студеничких утврђења креће се од двадесет метара у пречнику — дакле само једна већа кула (Градина у Ђакову), до читавих 110 метара дужине (Градина — Јеринин град у Придворици).

Тешко се може говорити о томе да ли су сва ова утврђења у кањону Студенице била истовремено коришћена, или су у разним периодима поједина рушена и напуштана, а друга обнављана или грађена. До данас нису обављена никаква истраживања ових локалитета, па нису ни снимљени нити на други начин документовани. Међутим, по извесним појединостима око материјала и технике зидања, рекло би се да су поједина утврђења била савременици Немањине Студенице. Важност студеничког подручја у средњем веку (рударство, близина средишта српске државе, путеви, па и сам манастир), свакако је била разлог да се оно на одговарајући начин обезбеди. Сем војностратегијског значаја, систем утврђења у кањону Студенице представља и пример вештог макроурбаног планирања.⁹²

ЂАКОВО — ГРАДИНА. На мањој узвишици којом се завршава гребен, над ушћем реке Савошнице у Студеницу постоје трагови куле или мањег утврђења. Положај је такав да се успешно контролишу два кањона (сл. 45). Конфигурација терена и велике количине ломљеног камена указују на концентричне кружне, степенасте форме зидова. Ширина сада уочљи-

⁸⁸ Д. М. Павловић, *Средњовековне жупе у Западном Поморављу*, Зборник Народног музеја Х (Чачак 1979) 54.

⁸⁹ Handžić (1986) 50, где истиче да је село забележено као ЧАЧИНА, али га идентификује са Чечином.

⁹⁰ Карактеристике комплекса Горње испоснице наводе на то да се и овај локалитет може сматрати утврђењем, као и манастир Студеница.

⁹¹ Недовољна истраженост подручја оставља могућност откривања још неког локалитета на овом потесу.

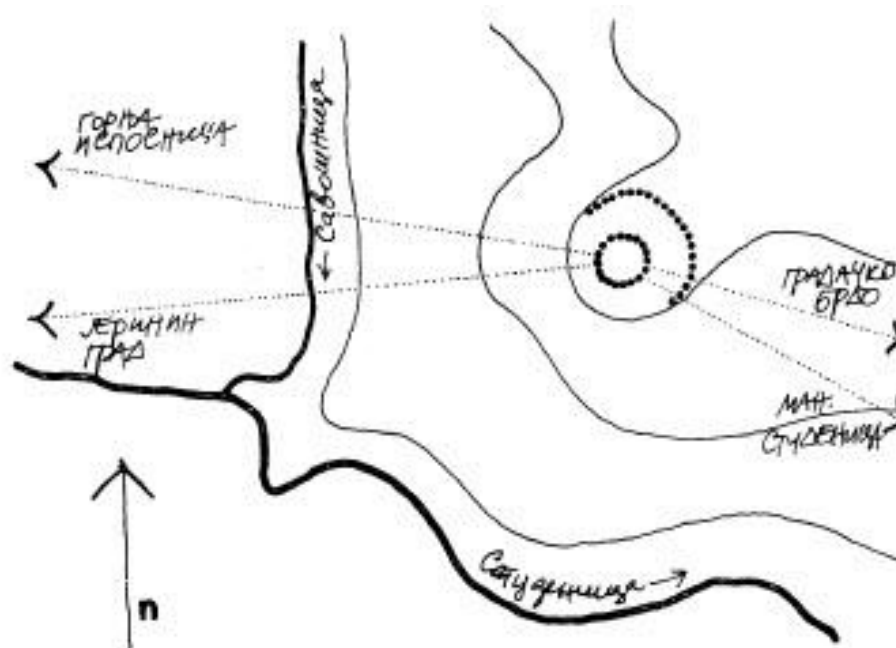
⁹² Истраживање система утврђења и наставак истраживања старих насеља, заједно са већ познатим локацијама и подацима о средњовековним насељима, инфраструктури и путевима, заокружила би наша знања о урбанизацији студеничког краја у средњем веку.

вих облика је око 20 метара. Тек археолошким сондирањима дошло би се до више података, а чишћењем круна зидова свакако и до тачних облика овог утврђења. Са овог места виде се на југоистоку манастир Студеница и утврђење на Градачком брду, а на југозападу Градина (Јеринин град) код Придворице, Градина у Савову, село Савово и делом Горња испосница. Такође је важан податак да је преко Ћакова ишао турски пут Београд—Призрен⁹³, вероватно пратећи трасу средњовековног пута.

ЗАСАД — ГРАДАЧКО БРДО. Село Засад свакако је било у поседу манастира Студенице, мада се помиње у кривотвореној Студеничкој повељи. На локалитету Градачко брдо, недалеко од манастира, налазе се остаци утврђења (сл. 46). То је стеновит врх на левој обали реке Студенице, са ког се лако надзире пролаз кањоном. Зараван на врху је уском превлаком одвојена од падине. Од утврђења, које је сасвим порушено, данас се запажа камен и малтер и може се само делимично пратити траса зидова. Са северне стране, према падини, запажа се и нека елипсаста форма, вероватно ојачање зида или кула. Према траговима, дужина овог утврђења је била 70—80 метара, а ширина око 20 m. Тек би археолошка сондирања утврдила тачне границе утврђења и дала више података о овом локалитету. Са овог места се виде манастир Студеница, Градина у Ћакову, Градина у Савову и Горња испосница.

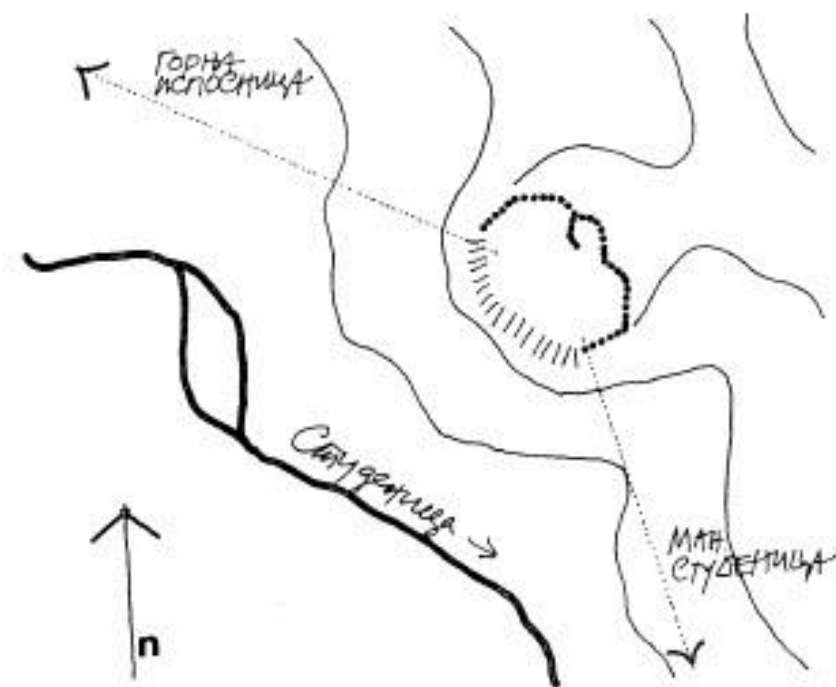
ОСТАТИЈА — ГРАДИНА. На брду што се стрмо уздиже изнад цркве у Остатији има остатака зидова од ломљеног камена⁹⁴, који би, заједно са топонимом Градина и одликама саме локације, могли говорити у прилог постојања утврђења.

ПРИДВОРИЦА — ЈЕРИНИН ГРАД. Брдо Градина се налази северно од цркве Преображења и доминира околином на ушћу реке Брадуљице у Студеницу.⁹⁵ Данас врло мало мештана зна да на брду постоје било какви трагови утврђења, али се врх брда ипак зове Јеринин град. Уским, дугим гребеном се са јужне стране прилази врху који се састоји од два узвишења постављена у правцу север—југ (сл. 47). Растојање између ових узвишења је 80 метара, а на оба се могу видети трагови двеју грађевина, вероватно кула, кружног облика. Зидови утврђења су данас или сасвим срушени или засути, али је донекле могуће пратити трасу зидова, чији је габарит био вероватно издуженог облика који је пратио конфигурацију терена. Археолошким сондирањем би се сигурно дошло до више података о овом локалитету. Зидови су израђени ломљеним каменом у кречном малтеру. Северозападно од јужне куле се у терену уочава потпуно засути објекат. Утврђење је било већих димензија (око 110 m дужине) и сигурно је имало значајну улогу у своје време. Из Јерининог

Сл. 45. Баково, Градина, ситуациона скица утврђења

Fig. 45. Djakovo, Gradina (forteresse), situation de la forteresse

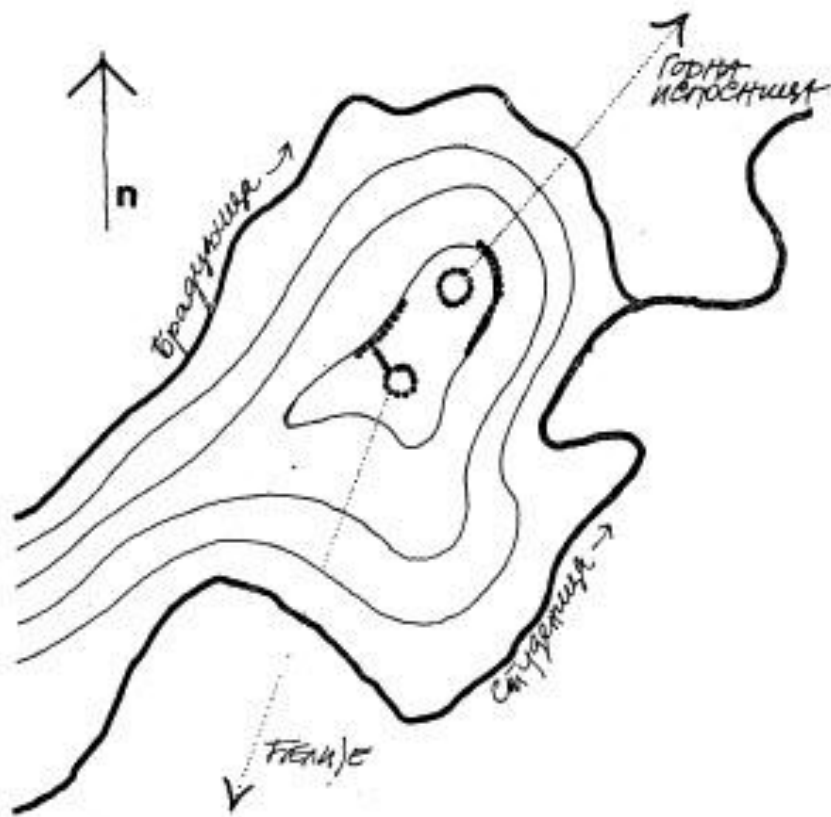

Сл. 46. Засад, Градачко брдо, ситуациона скица утврђења

Fig. 46. Zasad, Gradačko Brdo, situation de la forteresse

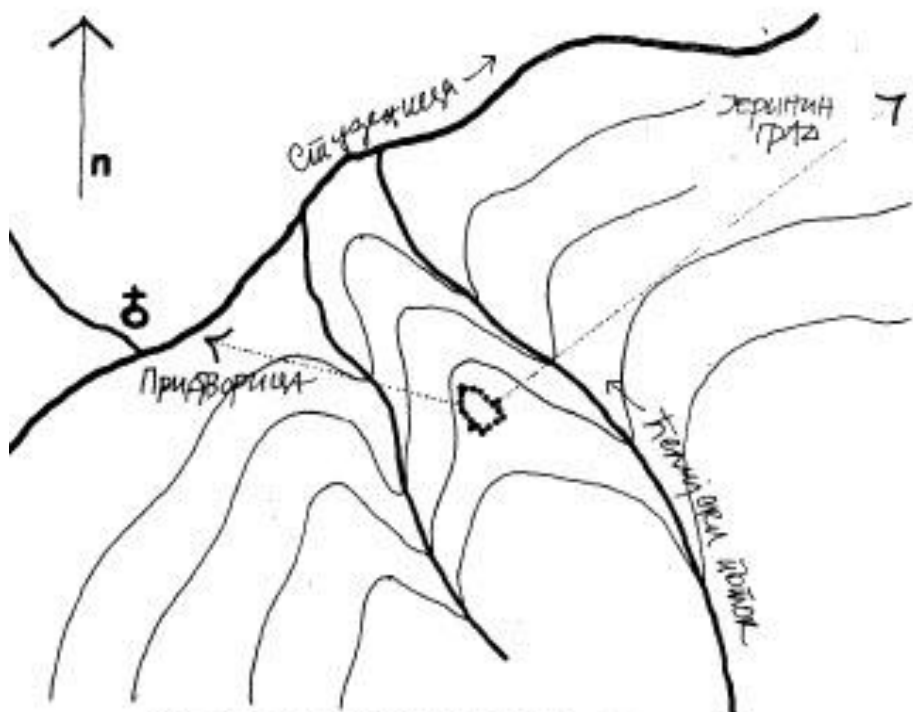
Града виде се други локалитети: Градина код Придворице и Градина у Савову, па и сама Горња Савина испосница.

ПРИДВОРИЦА — ЋЕЛИЈЕ. На десној обали реке Студенице, источно од цркве Преображења је место звано Ћелије.⁹⁶ То је гребен који од брда Црепуљника пада ка реци. Западна и источна страна гребена су веома стрме и на њиховом су дну два потока који имају исто име — Ћелијски поток (сл. 48). Остаци мањег утврђења су очувани у толикој мери да јасно

Сл. 47. Придворица, Јеринин град, ситуациона скица утврђења

Fig. 47. Pridvorica, Jerinin grad (Forteresse d'Hiérina), situation de la forteresse

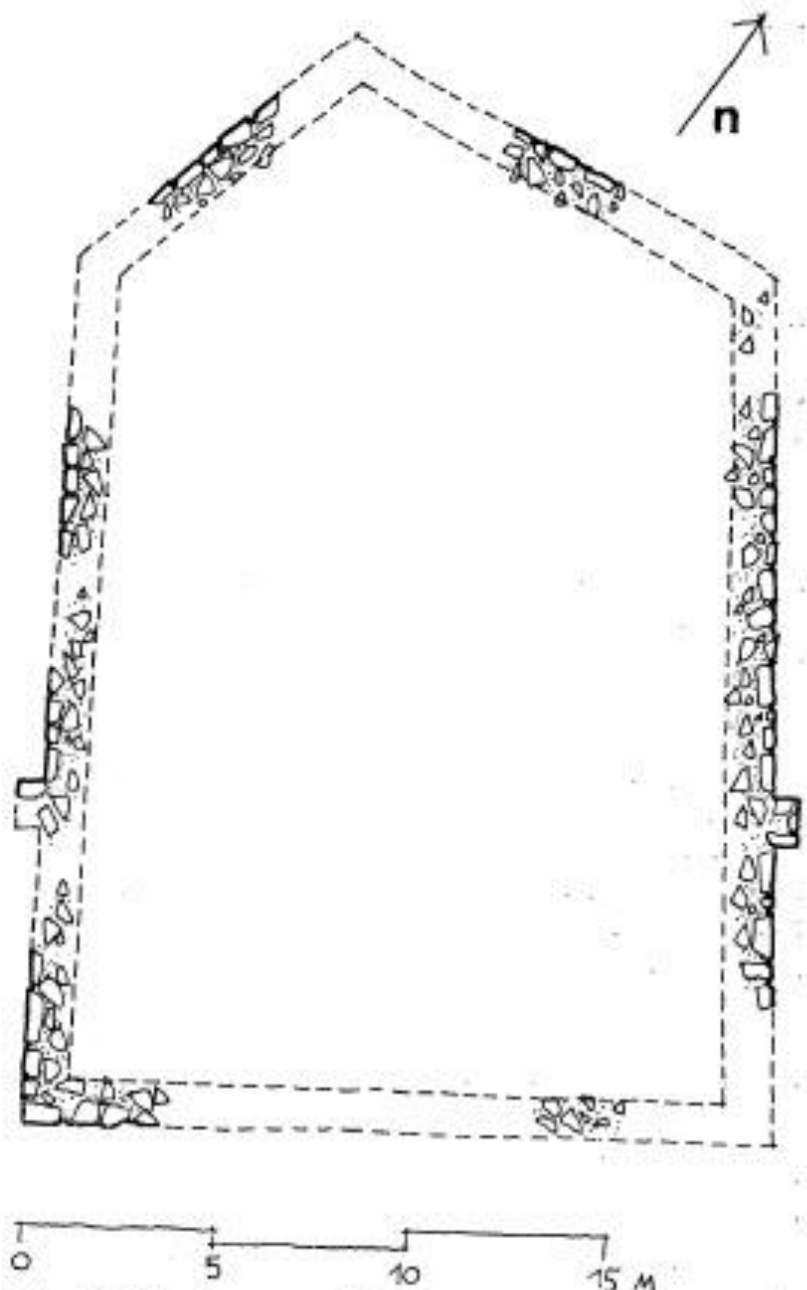
Сл. 48. Придворица, Ђелије, ситуациона скица утврђења

Fig. 48. Pridvorica, Celije, situation de la forteresse

оцртавају габарит петоуганог облика и равних страна (сл. 49). Дужина целог утврђења је око 27 m, а ширина 18—20 m. Зидови су очувани до висине од 1,5—2 m, ширине око 70 cm, а грађени су ломљеним каменом. Кречни малтер је справљан са ситним шљунком као агрегатом, а лица зидова су дерсована истовремено са зидањем. Западни и источни зид су ојачани по једним пиластром, димензија 90/40 cm. Према конфигурацији терена унутар зидова утврђења може се претпоставити да има

засутих објеката, што би се са сигурношћу утврдило археолошким сондирањем. Источни зид је делимично срушен изградњом сеоског пута, а лице зидова се одваја и руши на више места. Из овог утврђења се на североистоку види брдо Градина, односно утврђење Јеринин град, што је свакако значајно у стратегијском погледу.

САВОВО — ГРАДИНА. На врху Градина изнад испосница постоје остаци зидова, а у конфигурацији терена се опажају њихове тра-

Сл. 49. Придворица, Ђелије, основа беодема

Fig. 49. Pridvorica, Celije, plan des remparts

⁹³ Илић (1905) 538.

⁹⁴ О постојању зидова на врху Градини сазнали смо од мештана.

⁹⁵ В. Кораћ само помиње каменито узвишење које се назива Јеринин град [Кораћ (1975) 35]. Ово место је обишла група апсолвентата археологије 1989. године и нашла трагове утврђења: Симоновић (1990) 208.

⁹⁶ В. Кораћ помиње постојање локалитета „Ђелије“ [Кораћ (1975) 35], који је делимично описан и код Симоновића (1990) 207.

се.⁹⁷ С овог места се добро виде и утврђење на брду Градина у селу Ђакову и Градина у Придворици.

САВОВО — ГОРЊА ИСПОСНИЦА. Овај локалитет се налази на стрмо одсеченим стенама Чемерна, на левој обали Студенице, десетак километара од манастира, на путу ка Придворици. Познат је под називом Савина испосница⁹⁸, а замишљен је и изграђен као комплекс објеката обезбеђен зидовима, вероватно почетком XIII века. Црква Св. Ђорђа (о којој се говори у Каталогу цркава), вишеспратна стамбена грађевина (Кула), објекат са извором и зиданом цистерном (Каца) — распоређени су на малим проширењима стазе која иде по ободу готово вертикалне стене.

Кула је грађевина која користи затечене услове, тако да је удубљење у стени, на готово неприступачном месту, затворено само једним лучним зидом. Тако формиран простор подељен је на четири етаже дрвеним таваницама. Овај објекат је зидан ломљеним каменом и малтером истог састава какав је употребљен и за зидање цркве. Лица зидова су дерсована.

Савина Каца је назив који народ употребљава за објекат испод Куле. У једној од две просторије је каптиран слаб извор и око њега обзидан сабирник воде, док је у другој просторији зидано огњиште. Кула и Каца су објекти који испуњавају све функционалне захтеве, али су ослобођени сувишних архитектонских елемената. Њихове форме су потпуно прилагођене стени, односно месту на коме се налазе.

Локација испосничког комплекса тако је изабрана да зидови са капијама, са западне и источне стране комплекса, потпуно контролишу приступ. Зид капије са западне стране је веома угрожен оштећењима при дну, која прете да изазову рушење зида низ литицу.

Само су поједини објекти у испосници обновљени и у добром стању. Одроњавање комада стене је 1988. године довело до озбиљних оштећења цркве. На западном делу свода су сводари испали, а дуж свода су се појавиле пукотине. Западни зид је у зони калкана растресен. Пукотине се пружају и по целој површини очуваног дела живописа. Црква је угрожена и влагом која продире кроз стену. Поред мера заштите појединих објеката, Горња испосница захтева и урбанистичкоконзерваторско обраду и, пошто чини јединство са природним окружењем, мора се сматрати амбијенталном целином те као таква сачувати.

в. стара насеља

Приликом рекогносцирања забележен је већи број локалитета које мештани најчешће називају „грчке куће“, „кућерине“ или „дуварине“: Оваква места обично прате и контрадикторни називи: ливада са именом Воћњак или Село,

стара борова шума коју зову Њиве и слично. Такви топоними упућују на некадашња насеља која су била концентрисана око културног средишта — манастира Студенице, али и окренута привредној активности — рударству и обради камена. Ранија истраживања и рекогносцирање показују да су стара насеља била многобројна, нека од њих и велика. Као насеља занатлија који су вадили и обрађивали мермер могу се одредити она у Врањеву, Котлинама, Годовићу, Брезови — на северним падинама Радочела. Највеће насеље на овом подручју било је у Врањеву, где постоје знатни остаци већег броја кућа. Насеља у горњем току реке Студенице могла се везати за рударство: Борковачко Поље, Витловача, Шолаје.

БЕЛОБРАЋА — ЈАБУКОВО ПОЉЕ. На левој обали реке Студенице, изнад пута Ушће Студеница, налази се локалитет „Старе куће“. Падина има југоисточну оријентацију и удаљена је око 500 метара од остатака цркве у Белобраћи. Изнад и испод старог пута за Трњаке је место у боровој шуми које мештани Јабукновог поља зову „Старе куће“. На том месту нема никаквих трагова на терену, али се, недалеко, изнадпута, налазе остаци зидова подрума стамбених објеката, постављених у низу, по изохипси. У непосредној близини овог места су тзв. „Њиве“ — сада стара борова шума.

ВРАЊЕВО. Насеље на локалитету Црквине, у селу Врањеву, састоји се од великог броја објеката — преко тридесет — а према сведочењу мештана засуто је далеко више (око стотину). С обзиром на близину мајдана мермера, може се претпоставити да је реч о насељу занатлија — каменорезаца, који су обрађивали мермер. На то указује и урбанистичка концепција насеља. Објекти су били постављени по изохипси на стрмом терену јужне оријентације. Размак међу њима је мали, око 30—50 см, тако да се може сматрати да су постављени у низу. Овакви низови, једни изнад других, дају утисак вароши и не одговарају становницима који се баве пољопривредом. Очувани су само подруми објеката, до висине од око два метра и данас су засути. Димензије основа су од 4x5 до 5x7 m. Подруми су зидани ломљеним каменом у кречном малтеру, поједини у сухозиду. У оквиру насеља, у непосредној близини кућа, налазе се и остаци мале, једнобродне богомоље, а са друге стране земљаног пута је потпуно засуто гробље. Према остацима је тешко одредити време настанка, али сличан положај на терену и урбанистичка шема наводе на поређење са Пазариштем у Расу. Истраживање овог локалитета само је започето." Тек ће систематска археолошка сондирања утврдити тачне границе локалитета.

ВРМБАЈЕ. На месту где ливада звана „Село“ прелази у стрмију пошумљену падину, опајају се у конфигурацији терена остаци неколицине стамбених објеката.

ГОДОВИЋ. У непосредној близини цркве налазе се остаци стамбених објеката. Они су данас готово сасвим засути, али се ипак распознају подруми кућа грађених у низу. Куће су на благој падини југоисточне оријентације. Из положаја и размака објеката, као и према аналогијама с истраживаним насељима у Котлинама и Врањеви, може се закључити да је у питању насеље занатлија који су обрађивали мермер. Томе у прилог говори и близина мајдана мермера и сиге. Село Годовић је свакако средњовековно, а на Богородичиној цркви у Студеници могуће је препознати комаде мермера који потичу из годовићког мајдана. Цела зараван на којој се налазе ови објекти и црква представља потенцијални локалитет где је могуће очекивати већи број објеката, што би се потврдило археолошким сондирањем.

ЋАКОВО. У близини пута који из Живичке води за Ћаково, код засеока Павловића, постоје трагови стамбених објеката. Налазе се у дну ливаде коју мештани зову „Селиште“, што указује на постојање старог насеља. У близини, северозападно од овог места, на крају гребена је гробље са старим надгробним споменицима.

КАЛУДРА. У селу смешеном на стрмој левкастој падини на левој обали реке Студенице, почетком века су запажени остаци објеката¹⁰⁰, који при рекогносцирању нису нађени. Топоним, као и чињеница да се Калудра налази изнад Живичке, која је на самој реци и где постоје остаци гробља и, вероватно, цркве, остављају отвореном могућност постојања некаквог насеља на овом месту.

КОТЛИНЕ. Мајдан мермера Котлине налази се у засеоку Божићима, у кањону Бревине. На падини изнад мајдана мермера постоје остаци више стамбених објеката, вероватно кућа занатлија који су обрађивали мермер. Објекти су сачувани у зони подрума, а конфигурација терена најављује и вероватноћу налажења других објеката.¹⁰¹ Уз реку постоји више мањих мајдана мермера, на којима се уочавају трагови примитивне експлоатације камена. Захваљујући специфичности мермера из Котлина, могуће је на Богородичиној цркви са сигурношћу одредити који елементи потичу из овог мајдана.

МИЛИЋИ. Гребен између Склапљевца и Борковачког потока, у селу Милићима, на десној обали реке Студенице, назива се Паскаш. У конфигурацији терена се опажају обриси засутих стамбених објеката, које мештани називају „грчке куће“. На њиви, у непосредној близини, изоравани су и фрагменти грнчарије. Ближе реци Студеници, на левој обали Борковачког потока, још је једно место с истим називом — Грчке куће. О његовом некадашњем животу сведочи и гробље на Борковачком пољу, чији се један део састоји од скоро потпуно засутих надгробних споменика, за које мештани само знају да су „грчки“.

РАЛЕНОВИЋИ. Место Витловача, изнад села Раленовића, су ливаде на стрмој падини Радочела, на десној обали Студенице. Делови ливаде Јефте Миловановића носе називе „Воћњак“ и „Старе њиве“, а запажају се и каскаде, које потичу од дугогодишњег орања. Карактеристични обриси у конфигурацији терена указују на засуте подруме осам стамбених објеката. Куће су биле удаљене око 10—15 m једна од друге. Око 200 m ниже налазе се и две велике дубоке јаме, савршено правилног кружног облика, које су свакако служиле за прераду руде.

СТАМАТОВИЋИ. У селу се познају трагови стамбених објеката, а мештани су налазили и веће количине згуре, што би могло указивати на ковачку делатност у овом рудом богатом крају. Између села Стаматовића и Лугова такође постоје остаци двадесетине објеката. Према сведочењу мештана, на месту Превоје, изнад села Лугова, запажа се у терену већи број (стотинак!) стамбених објеката.

ШОЛАЈЕ. На десној обали Вељовићке реке, на падини источне оријентације, запажа се у терену шест засутих стамбених објеката. Куће су биле постављене у низу по изохипси и на међусобном растојању од 3—5 метара.

г. народно градитељство

Старија кућа студеничког краја је брвнара чији је основни тип дводелан, са „кућом“ (просторијом са огњиштем) и собом, док развијени тип има још и трем са ћилером и доксом. По казивању које наводи Р. М. Илић, брвнара је почела да се гради тек половином прошлог века, када су мештани научили да режу грађу од мајстора Дибралија, сматрајући да је овде донета из суседних крајева као довршен тип.¹⁰² Међутим, брвнаре у Калудри, Врмбајама, Коритнику, грађом од тесаних талпи, а Савово и просторним планом, наводе на претпоставку о знатно ранијем настанку. Такође, слив Студенице припада широј области у којој треба тражити и порекло брв-

⁹⁷ Симоновић (1990) 210.

⁹⁸ Р. Миловић, *Савина испосница*, Повеља 2, Краљево 1971, 165—167. Мирјана Живојиновић, *Ктиторска делатност светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 21.

⁹⁹ Истраживања на овом локалитету су вршена 1986. године, у оквиру вишегодишњег пројекта истраживања насеља каменорезаца — градитеља Богородичине цркве у Студеници, којим је руководила арх. Марија Радан-Јовин.

¹⁰⁰ Илић (1905) 623.

¹⁰¹ На овом локалитету су започета истраживања насеља каменорезаца (1985—1986. године).

¹⁰² Илић (1905) 580.

наре.¹⁰³ Нашим сазнањима о томе би нарочито допринела археолошка испитивања локалитета Долова У Придворици, Омара (Грчких Кућа) У Мланчи, и других старих насеља.

Основни тип брвнаре студеничког слива једнака је западном типу брвнаре општине Рашка.¹⁰⁴ Овом приликом изнећемо само у кратким цртама те одлике уз извесна наша запажања.

Студеничка брвнара грађена је једним конструктивним системом: слагањем талпи једна на другу, са ћертом на угловима, што је старији начин градње.¹⁰⁵ У студеничкој области искључиво је заступљена старовлашка брвнара, која је варијанта „брвнаре шумовитих динарских области“, како ју је назвао Цвијић¹⁰⁶ или „динарске дводелне куће“, како је зове Ј. Крунић.¹⁰⁷

Једну групу чине куће у Бруснику, Коритнику, Чечини, Бажалама, Железници, Дражинићима, Врмбајама, Гуштерици и Калудри, које испод собе имају подрум. Он је грађен од ломљеног камена у сухозиду са чеоном страном од брвана. На њој су редовно једна врата, уз угао подрума, као најкраћа веза до улаза у кућу. Атипичан је улаз у подрум на бочној страни, под доксом, на кући у Бажалама.¹⁰⁸

Другу групу чине брвнаре без подрума, у Савову и Врањеви. Обе, а посебно она у Врањеви, имају собу високо одигнуту од тла. Упадљиво је да је ових брвнара врло мало. Такође је занимљива чињеница да су оне, иако еволутивно старије, развијеније основе Мали број истражених примера не дозвољава доношење одређенијег закључка. Једино се може приметити да несклад хронолошког и еволутивног показује паралелно постојање различито развијених врста.

„Кућа“ је увек укопана у косину терена, а соба је над подрумом или, у ретким примерима, без подрума, али на вишим темељима. По томе што је делом на здравици или цјелици, названа је „кућа на ћелици“. ¹⁰⁹ Зидови „куће“ грађени су обично до пола висине ломљеним каменом у сухозиду, а навише брвнима. Зид није могао бити нижи од укопа „куће“ Од његове висине зависило је колики ће део „куће“ бити од дрвета. Понекад је цела „кућа“ зидана каменом¹¹⁰, понекад само њен потпорни зид (Бажале и Гуштерице). Овај зид, испуштен углавном према унутрашњем простору „куће“ и оивичен гредом, служи као полица и зове се атула.¹¹¹ Изворно, атула означава сантрач — греду за нивелацију и учвршћивање сухозида.¹¹² Овај елемент је битна карактеристика типа брвнаре по којој би се могла назвати, као што се понегде у народу зове, кућа са атулом. На „кући“ су, до преградног зида собе, двоја наспрамна врата, од којих су једна већа — понекад двокрилна — ради уношења каца.¹¹³ Већа или главна врата окренута су истоку или југоистоку, што је битан чинилац оријентације куће.¹¹⁴ Појава наспрамних врата протумачена је потребом кретања по изохипси на

стрмом терену и краће комуникације са осталим зградама око куће.¹¹⁵ До главних врата је ниска дрвена преграда — перда (Коритник и Брусник). У појасу између наспрамних врата с једне стране, и перде и зида собе с друге, таваница је отворена како би дим са огњишта и онај из собне пећи слободно одлазио под кров. Остали део је покривен шашовцем.¹¹⁶

Соба је од талпи са угаоном везом на ћерт. Прозори су на чеоном зиду, засечени између талпи и има их обично два, а у појединим случајевима и по један на подужној страни, где су и главна врата (Гуштерице, Коритник). Код мањих кућа је само један прозор, на чеоној страни. Таваница је од шашоваца. Собе су грејане земљаним пећима, прислоњеним уз преградни зид, ложеним из „куће“ где је и одвод дима.

Кровна конструкција је на рогове. Посебност брвнаре овог краја у односу на друге је та што су венчанице испуштеније, ради добијања шире надстрешнице¹¹⁷. Код већих брвнара, у Дражинићима и Бруснику, венчанице су конзоласто испуштене. Кровни покривач је слама притиснута дрвеним моткама — лемезима. Богатије куће су са покривачем од клиса¹¹⁸. На крововима нема димњака. Дим излази кроз отвор у слами или у мало одигнутом реду клиса, у најсавршенијим случајевима кроз отворе уз слеме, наткривене дрвеном купом у виду кишобрана (Чечина).

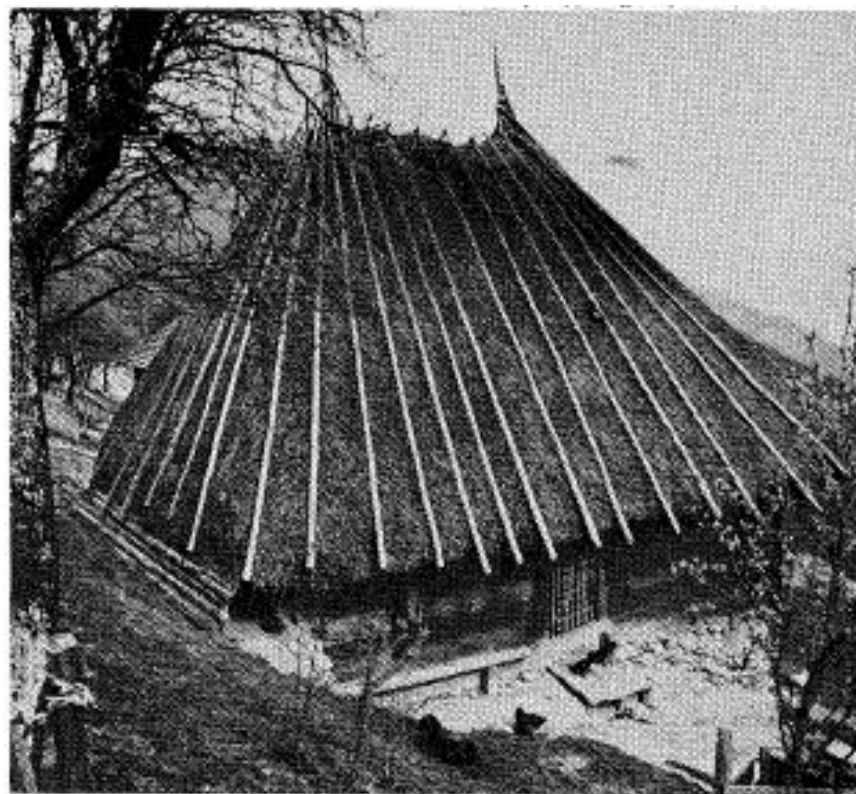
Од основног типа куће издвајају се развијеније варијанте. Заједничка особина им је испуштеност крова над страном са главним улазом, ради добијања трема — ајата — који се преграђује у засебне одељке: доксам и ћилер. Доксам је простор уз зид собе ограђен шашовцем. Саграђен је на испуштеним темељачама, патосан даском и потавањен шашовцем. С обзиром на пад терена, изнад је нивоа тла. Служи за одмор, а лети и за спавање¹¹⁹. Ћилер је засебна просторија, наспрам доксата, уз зид куће. Саграђен је по истом принципу као и „кућа“: делом укопан, са атулом и талпама на ћерт. Служи као остава или млекар.

Намештај је врло скроман. Поред ниске, кружне софре (која се по употреби качи о зид у угао) и треножаца, ту је наћвар за брашно и мешање хлеба, полице дуж зидова за судове и долап за намирнице, конструктивно уклопљен у зидове (талпе) и црепуља и сач крај огњишта (данас углавном ван употребе). Соба је, за разлику од „куће“, чиста просторија у чијем се углу налази дугачки сто и клупе, крај једног зида кревет, а на зиду чивилуци.

Кућу прати већи број стамбених и привредних дрвених зградаца. С обзиром на некадашњи начин задружног живота ту је једноделна „зградаца“ за смештај ожењених чланова породице и невестинску спремну, данас у секундарној употреби, млекар за прераду и чување млечних производа, кош, овде звани салаш од плетеног прућа за смештај кукуруза

Сл. 50. Бајале, кућа Радојка Бајалца
Fig. 50. Bažale, maison de Radojko Bažalac

Сл. 51. Бајале, кућа Вукашина Бајалца
Fig. 51. Bažale, maison de Vukašin Bažalac

и стаја за стоку, чије гајење чини најважнију привредну грану области.

БАЖАЛЕ. Кућа Радојка Бајалца саграђена је у другој половини XIX века (сл. 50). Подигнута је као „кућа на ћелици“, над подрумом, са ћилером и доксатом. Улаз у подрум, на подужној страни испод доксата, неуобичајен је за овај тип куће. Покривена је сламом притиснутом лемезима. Кућа је напуштена и пропада; делом су срушени ћилер и доксат.

У њеној непосредној близини је дводелна брвнара над подрумом Вукашина Бајалца, покривена сламом, са равномерно распоређеним лемезима, сликовитог изгледа и у добром стању (сл. 51).

ВРАЊЕВО. Кућа Јордана Дугалића, из старе каменорезачке породице, саграђена је у другој половини XIX века¹²⁰. Припада једностав-

љење. Они указују да би га требало кориговати тиме што би овај назив подразумевао и укопану кућу са собом на темељима.

¹¹⁰ Б. Пешић сматра да је старији начин грађења зидова „куће“ у пуној висини каменом: *нав. дело*, 110.

¹¹¹ Ј. Цвијић, *нав. дело*, 360.

¹¹² А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965, в. „хатула“.

¹¹³ Најчешће народно објашњење за ову појаву, познату у готово целој Србији је да су мала или споредна врата, звана хајдучка, имала улогу да се кроз њих побегне у време хајдучије и несигурности под Турцима.

¹¹⁴ Установљено је правило да су главна врата на десној страни, гледајући према челу куће, односно брду. (Б. Пешић, *нав. дело*, 110). Примат десне стране и истока требало би тражити у народном веровању које их сматра извором здравља, напретка и благостања, наспрам којих су њихови опоними, са негативним предзнаком (в.: СМР, под „десна и лева страна“ и „исток и запад“).

¹¹⁵ Arh. B. Milenković — arh. B. Petrović, *Urbanističko-arhitektonske karakteristike komune Leposavić*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije IX, (Pristina 1965) 565 i tabla X.

¹¹⁶ Крунић, *нав. дело*, 373, сматра да је таваница од шашовца у кући једна од специфичности ове брвнаре, по којој се издваја од других.

¹¹⁷ Исто, 372.

¹¹⁸ Исто, 369, где наводи да је покривање клисом карактеристика брвнаре овог краја.

¹¹⁹ Илић (1905) 582, 583.

¹²⁰ В. Симић наводи предање по којем су Дугалићи живели ближе реци Студеници, одакле су их Немањићи иселили даље према планини у данашња насеља Годовић, Бресник и Долац [Резање мермера у Студеници и Чемерном, Гласник Етнографског музеја XIX (1956) 274]. Врањево је заселак Долца у којем су Дугалићи почели да тешу споменике од осамдесетих година прошлога века (Исто, 277). Међутим, по Р. Илићу, Дугалићи су се у Врањево доселили из истоименог села северозападно од Новог Пазара [Илић (1905) 610]. Користећи исто казивање, рачунањем пасова, уколико се прихвати 25 година за једно колено, то се догодило у првим пресељавањима после Сеобе 1689. године.

¹⁰³ С. Ненадовић је изнео мишљење које иде у прилог нашој претпоставци о дубокој старости ове брвнаре на примерима из села Градца на јужним падинама Радочела [Сеоска архитектура која нестаје (забелешке из села Градца), Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 213].

¹⁰⁴ Б. Пешић, *Традиционална сеоска кућа општине Рашка, Резултати рекогносцирања народног градитељства*, Гласник ДКС 12 (Београд 1988) 109—112.

¹⁰⁵ А. Дероко, *Народно неимарство у рашком крају*, Гласник скопског научног друштва, књ. XIII, св. 7 (Скопље 1934) 185.

¹⁰⁶ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. 1, Београд 1922, 354—361.

¹⁰⁷ Ј. Крунић, *Динарска дводелна кућа — њен значај и развој*, Ужички зборник 12 (Т. Ужице 1983) 353—408.

¹⁰⁸ Исти пример снимила је Н. Пешић—Максимовић у Калудри (архива Републичког завода за заштиту споменика културе).

¹⁰⁹ Уобичајено мишљење је да кућа на ћелици означава тип куће са собом над подрумом. Примери из Савова и Калудре демантују ово миш-

нијој варијанти типа развијене куће, са ајатом и доксом (сл. 52). Покривена је сламом притиснутом равномерно распоређеним лемезима. Изузетно је складних мерних односа. У ентеријеру куће сачувани су оригинални градитељски елементи (таванице од шашоваца, под у соби од дасака и др.) и уграђени мобилијар (долап, раф). Кућа је у добром стању, иако је ван функције.

ВРМБАЈЕ. У селу, свакако названом према истоименом на Пештери, у аустријским секцијама забележеном и под називом Алексићи — о којем први пут сазнајемо из пописа од 1519. године под именом Занос или Глушица (Глушци)¹²¹ — налази се окућница Љубише Станића, са млекарном, кошом и шталом поред куће. Објекти су, за разлику од уобичајеног распореда по изохипси,¹²² постављени у смакнутом поретку, са кућом на најнижем месту. Кућа је саграђена вероватно половином прошлог века (сл. 53). Сем казивања, о њеној старости првенствено сведоче тесане талпе од којих је грађена. Брвнара је дводелна, грађена над подрумом од сухозида, са кровом покривеним сламом. И по грађи и по осталим детаљима, првенствено два оригинална прозора на чеоној страни, делује врло архаично. Ентеријер је у приличној мери очуван. У „кући“ је велико, каменом уоквирено огњиште, ниске полице дуж два зида, наћвар, долап, раф и ложиште за пећ у соби. Таваница је од шашоваца. Кућа и остале дрвене зграде покривене сламом — сем млекарна покривеног клисом и коша (овде званог салаш), плетеног од прућа и покривеног даском — сликовито представљају старо кућиште. Кућа је растрешена јер је попустио сухозид на којем је грађена. И кровни покривачи од сламе и дрвета су дотрајали (сл. 54).

ДРАЖИНИЋИ. Кућа Перише Дамјановића — по казивању, обради материјала и очуваности — требало би да је настала у задњој четвртини прошлог века. То је дводелна брвнара, грађена на ћелици, покривена сламом (сл. 55), Изузетно је великих димензија и посебне обраде (као што је конзоласт завршетак талпи и венчаница) за овај тип куће. Ентеријер је изванредно сачуван и занимљив. „Кућа“ има атулу са три стране, од улазних до наспрамних врата. У углу је зидана хлебна пећ, по средини просторије је огњиште, а ложиште за пећ у соби на преградном зиду „куће“ и собе. Таваница је од шашоваца. У соби је дашчани под. Како величином, тако и посебношћу детаља, кућа сведочи о великој и бројној задрузи за коју је прављена. У доста добром је стању, сем кровног покривача од сламе који је дотрајао. Кућа није у основној функцији.

ЖЕЛЕЗНИЦА. Кућа Радише Миловановића саграђена је, по казивању, почетком овог века. Грађена је над подрумом, са доксом и наћваром — испуштеним делом „куће“ на месту ћилера — као посебном карактеристиком (сл.

Сл. 52. Врањево, кућа Јордана Дугалића

Fig. 52. Vranjevo, maison de Jordan Dugalić

Сл. 53. Врмбаје, кућа Љубише Станића

Fig. 53. Vrmbaје, maison de Ljubiša Stanić

Сл. 54. Врмбаје, стари млекар, сада штала Љубише Станића

Fig. 54. Vrmbaје, ancienne laiterie, actuellement écurie de Ljubiša Stanić

Сл. 55. Дражинићи, кућа Перише Дамјановића
Fig. 55. Dražinići, maison de Periša Damjanović

Сл. 56. Железница, кућа Радише Миловановића
Fig. 56. Železnica, maison de Radiša Milovanović

Сл. 57. Калудра, кућа Александра Ракића
Fig. 57. Kaludra, maison d'Aleksandre Rakić

Сл. 58. Калудра, штала Николе Ракића
Fig. 58. Kaludra, écurie de Nikola Rakić

56). Тилер није издвојен у засебну просторију већ је интегрални део „куће”. Кров је четворосливан, покривен сламом. Ову варијанту куће, на примеру из села Тадења, помиње Р; Илић¹²³. У ентеријеру куће је сачувано отворено огњиште, поплочано каменим плочама, и ложиште за пећ у соби, на преградном зиду собе. Кућа је у доста добром стању, ван функције.

КАЛУДРА. Кућа Александра Ракића је дводелна брвнара са кровним покривачем од сламе (сл. 57). Постављена је на врло стрм терен, што је изазвало њено дубље укопавање — на ужој страни све до крова. Подрум је без уобичајеног зида од талпи на улазној страни, већ је спојен са потпорним зидом од ломљеног камена. Начин зидања наводи на претпоставку да је кућа пренета на данашње место. „Кућа” је, као и подрум, грађена од ломљеног камена у сухозиду, а соба је од талпи. Квалитет употребљених талпи и греда од дрвета сведочи да је кућа грађена у време када се на дрвету није штедело. Истрошеност и патина потврђују дубоку старост грађе, па се средина прошлог века поуздано може сматрати горњом грани-

цом времена настанка. Велике измене ентеријера стварају утисак да је од првобитне куће остао само омотач. Променом старог кровног покривача новим и хемијском заштитом дрвета, била би сачувана од даљег пропадања. У функцији је.

Штала Николе Ракића изгледом и конструкцијом заслужује посебну пажњу. Грађена је као слободностојећа зграда, која у контурама подсећа на чардак (сл. 58). У доњој, делом укопаној зони је штала. Грађена је од ломљеног камена, са чеоном страном од дрвета, на којој су централно постављена врата и два симетрична прозора са капцима. Горњи део је сенара од шашоваца, са великим испустом над улазом који подупиру два лучна косника. Четворосливног је крова, покривеног сламом. Шталу је направио сам власник пре 25 година и у добром је стању. Иако невелике старости, она представља ремек дело народног градитељства, доказујући његову виталност.

¹²¹ Handžić (1986) 56.

¹²² Milenković — Petrović, *нав. дело*, 563.

¹²³ Илић (1905) 584, 585 и сл. 3.

САОВО. Кућа Александра Тулумбића свакако је најстарија сачувана брвнара са ћилером и доксом на овом подручју (сл. 59). Доксат је ограђен талпама у целој висини, са низом шашоваца по средини. Средишњи део испред улаза у кућу је „комк“ — мали трем из којег се право улази у кућу, а лево и десно у ћилер и доксат. Грађена је без подрума, на доста високим темељима од сухозида, са кровом покривеним сламом. Недостатак подрума условио је појаву двокрилних врата на кући у којој су држане каце. Развијеним просторним планом, димензијама и извесним детаљима, она представља тадашњу бољу сеоску кућу. О старости ове куће, поред градитељске концепције и материјала, сведочи и предање да су се Усиљани, од којих Тулумбићи потичу, из ње разгранали. Поуздано се може датовати првом половином XIX века. Врло је дерутног стања; цела је растрешена, кровни покривач је потпуно дотрајао, чеона страна је промењена другим материјалом, али још је у првобитној функцији.

ЧЕЧИНА. Кућа Славољуба Гиздавића дводелна је брвнара грађена над подрумом, по шеми куће на ћелици, са изразито истакнутом атулом (сл. 60). Четворосливног је крова покривеног клисом и дрвеним „кишобраном“ у облику купе над отвором за дим на слемену, на шта је, као особеност, скренуо пажњу Р. Илић¹²⁴. Настала је почетком последње четвртине XIX века. Тадашња кућа овако репрезентативног типа веома је ретко очувана због пропадања кровног покривача. Стање куће је релативно добро, иако је клис дотрајао и местимично пропушта воду. Његовом заменом кућа би следећих деценија била сачувана, јер је грађа добра, а иначе највише страда од прокишњавања.

д. гробља

Као и локације утврђења и насеља, тако и локације гробаља имају заједничке одлике; најчешће су то врхови гребена или гребенасте падине.

У највећем броју случајева гробља су поред цркава, па је о њима делимично и било речи. На једном броју старих гробаља (до краја XVII века) нису пронађене цркве, мада најчешће постоји предање о њиховом постојању на истом месту. На гробљима где нема цркве постоје записи — обично храст или дрвени крст (Ђаково). Понегде постоје и црква и запис (Косурић, Савово, Голова и др). Око записа се окупљају мештани за сеоску славу (литију или заветину) ради молитве¹²⁵.

С обзиром да су гробља родовска, у селима има више гробаља (Железница: Миловановско гробље са црквом, Матовско Гробље и Вучковско гробље; Палеж: Топаловско, Госпавин-

Сл. 59. Савово, кућа Александра Тулумбића
Fig. 59. Savovo, maison d'Alexandre Tulumbić

Сл. 60. Чечина, кућа Славољуба Гиздавића
Fig. 60. Čečina, maison de Slavoljub Gizdavić

ско, Драгојловићко, Чорбићко-Вучковићко; Чечина: Гиздавића гробље). Данашња гробља леже на старим гробљима (Дражинићи, Лесковица, Раленовићи, Тодоровићи, Ђаково). Тамо где постоје цркве, често се употребљавају надгробни споменици као материјал за њихову обнову (Врх, Дражинићи, Железница, Коритник и др.).

Многобројна су тзв. „грчка гробља“, која сва не припадају истом периоду. Нека од њих су са скулптуралним споменицима (Железница), док је већина с аморфним каменим белезима.

Клесани камени надгробни споменици најкарактеристичнији су облик уметничког стваралаштва у области Студенице. Због близине рудника мермера изванредних својстава на планинама Радочелу и Чемерну, ту се од раног средњег века развила каменорезачка делатност. На најстаријим гробљима налазе се углавном пободене или положене необрађене камене плоче. За један број водоравних споменика може се претпоставити да потичу из XIII—XIV века. Најлепши међу њима имају облик каменог мртвачког ковчега (у порти манастира Студенице, Долцу, Врху, Ђакову), док су на другима урезане розете или дугачке траке (штапови?). Најраспрострањенија је група са зупчастим оквиром унутар кога је изведен само круг. Постоји једна врста споменика XV—XVII века, где се, обично у оквиру, а понекад и без њега, у дубоком рељефу клешу стилизоване главе. Велики је варијетет облика и додатних украса који представљају одећу и статус покојника. Највећи број надгробника потиче из XVII—XIX века. Сви су они усправни и препознају се по рељефно и шематски клесаном лику, око кога се у појасу смештају лозе, листови или геометријски мотиви.

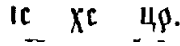
Засебну групу споменика чине крајпуташи. Постављани су по ободу гробаља, али су њиховим ширењем понекад обухваћени. У селима доњег дела слива Студенице — Милићима, Годовићу, Савову — прављени су од студеничког мермера. Клесана су им имена изнад главе и текст. Фигура није клесана, већ исцртана оловком. По траговима плаве боје може се закључити да им је униформа бојена. Изузетак представља крајпуташ у Савову, побијен у гробљу источно од цркве. Натпис на њему је из 1895. године, а фигура мушкарца у ношњи исклесана је линијски. На исти начин клесан је и крст у венцу изнад текста и вегетативни орнамент са два цвета и гроздом који кљуца голуб, испод њега. Слова су правилна, лепог облика и дубље клесана. У питању је рад неког од најбољих мајстора тог времена. У горњем току реке Студенице, у Средњој Реци на пример, крајпуташи су рађени у драгачевском маниру — по материјалу (пешчар), по клесању (рељефнији), по орнаментисању (биљни мотиви и голуб са грождјем) и по боји (полихромни).

Посебно су занимљиви дрвени крстови са ромбовима од укрштених летвица на које се, поред дарова покојнику стављају и „спомени“ — тужбалице у стиху везене на платну¹²⁶.

БОГИЧЕВИЋИ — ОПУРИЈЕ. На гребену брда званом Опурије, на левој обали Брадуљичке реке, у близини њеног ушћа у Студеницу, налазе се трагови старог гробља које мештани називају „грчким“. Белези се данас

тешко налазе, јер су или засути или су извађени приликом чишћења ливаде. Могуће их је наћи уз сеоски пут.

БОРКОВАЧКО ПОЉЕ. Гробље изнад засеока Рупе (село Милићи) има два дела: новији, са споменицима из XIX—XX века и старији, северозападно од њега. Овај старији део мештани називају „грчким“, а представља површину са засутим мермерним надгробним белезима.

ГРАДАЦ (Грачки крст) На путу од Средње Реке ка Бруснику на Голији, у селу Градац, на заравни на којој се стиче неколико путева који воде ка разним странама Голије, налази се велики камени крст назван „Грачки крст“¹²⁷. То је мермерни надгробни споменик изузетне величине, веома прецизно и лепо клесан (сл. 61). На западној страни, на средини поља је натпис, а на крацима крста монограм

Натпис је исписан огромним словима: **И поста[в]и босик / пристави се / кнез [Ми]лош / и зах[в]а[ли] в[а]лѣ[т]о зро** (7170 = 1661/2) Нејасна је прва реч у последњем реду. Уколико заиста пише захвали (што је највероватније), нејасно је коме и за шта (ваљда Богу?). Иста реч једном је већ прочитана као Захарије што је тешко прихватљиво и због глагола „поставити“ и „приставити се“ у једнини. Није сасвим јасно и шта значи „постави босик“. Иако је постављање босиљка на гроб код српског народа уобичајено,¹²⁸ вероватнијом се чини претпоставка да босик означава камено обележје (споменик). Могуће је да ова реч долази од глагола босирати¹²⁹ — (о)тесати (камен). У сваком случају, то је надгробни споменик кнеза који је умро 1661/2. По облику и величини камена, реч је свакако о личности која је играла важну улогу у целом крају. Чињеница је да је гроб на месту на коме нема других трагова, вероватно означивши само место на коме је кнез Милош преминуо. Да крст није сматран за обичан надгробни споменик показују и други знаци урезани на његовим ширим странама, на попречном краку и на месту на коме се краци пресецају. Исти знаци који представљају надгробне крстове, симболе дрвета живота, који се у Србији још увек постављају о четрдесет дана од смрти да би

¹²⁴ Исто, 582.

¹²⁵ СМР, под „запис“.

¹²⁶ М. Милошевић — Бревинац, *Кукавице на каменим надгробним споменицима у Студеници*, Гласник Етнографског института САНУ, I (Београд 1952) 487—491; Б. Дробњаковић, „Успомене“ на гробовима у космајским селима, исто, 179—204.

¹²⁷ R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške, Naše starine* XII (Sarajevo 1969) 153.

¹²⁸ В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1985., 45; СМР, по „босиљак“.

¹²⁹ Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. II, Београд 1962, стр. 74, под „босирати игуманарије, а тачкасто претпостављена

Сл. 61. Градац, Грачки крст

Fig. 61. Gradac, Grački krst (Croix de Gradac)

се тек после три године заменили каменим обележјем — били су урезани и на апотропејским крстовима сликаним у једном прозору у манастиру Бањи код Прибоја¹³⁰. Грачки крст тип је надгробног споменика, који се у овим крајевима ретко среће, али је веома чест у Херцеговини,¹³¹ што можда говори о пореклу становништва које се тад доселило.

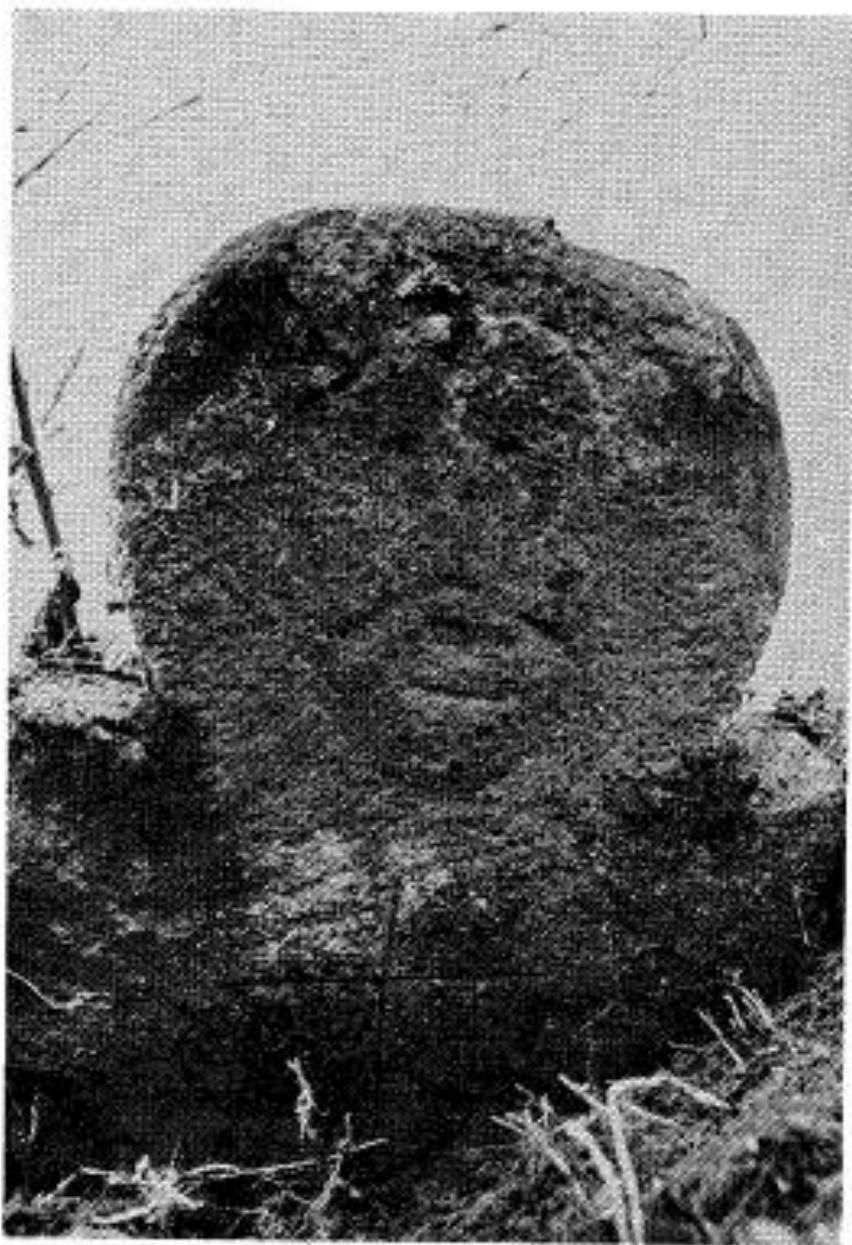
Крст данас има улогу записа¹³². Донедавно су сабори код крста били на Велики петак и Духове, а крстоноше у уторак на Треће Тројице (уторак по Духовима). Поворка се кретала од цркве у Старом селу до крста, где се постављала трпеза.

ДРАЖИНИЋИ. Велико гробље, крај пута Железница—Дражинићи, још увек се користи. Старији надгробни споменици су испод данашњих укопа и углавном су засути. Плоче са главама у дубоком рељефу вероватно су старије од XVII века.

ЂАКОВО. У селу су регистроване две старије некрополе („Грчко гробље" и „Џидовско гробље"), са великим аморфним каменовима.

На источном крају села Ђакова, око 1 km изнад пута Студеница—Придворица, и око 6 km од Студенице, налази се највеће гробље у студеничком крају. Преовлађују надгробници из XIX и XX века, али се наиђе и на плоче са стилизованим издуженим главама из XVII—XVIII века, па и на оне са горњим делом у виду сегментног лука и са широким лицима, које се датирају у XVI—XVII век. Запажају се и плоче са двоструким рустично урезаним крстом и са два мања крста испод њега, које се могу датовати у XIV—XV век.

У истом месту, у северном засеку Стојићима, поред сада потпуно затрпаних и нераспознатљивих остатака цркве Горелаче, налази се једно од најстаријих гробаља са обрађеним надгробницима у сливу Студенице. Све запажене надгробне плоче са украсом (скупно 4) потпуно су лишене људских ликова. Три плоче су вертикално пободене, две од њих са горњом ивицом у виду сегментног лука. На једној је крупан грчки крст, са кружним крајевима, на другој троструки грчки крст са зрацима усмереним ка ивици опточеној цикцак траком.

Сл. 62. Лесковица, надгробни споменик на старом гробљу

Fig. 62. Leskovica, monument funéraire à l'ancien cimetière

Трећа плоча са равном горњом ивицом има грчки крст уписан у правилну осмокраку звезду. Постоји и вертикално положена правоугаона дугачка плоча искошених ивица у виду ковчега. Сви споменици се могу датовати у XIV—XV век. Стотину метара изнад гробља, у шуми, по причању мештана, налази се на велике положене аморфне камене плоче, које они називају „растоваче“, по храстовима под којима се налазе.

ЖЕЛЕЗНИЦА. У реткој церовој шуми, на месту званом Брдо (изнад штале Радомира Миловановића), налази се Грчко гробље. Гробље је засуто, а један надгробни споменик има, делом оштећену, скулпторално клесану главу.

КОРИЈЕНИ. У селу Коријенима, на путу Рудно—Студеница, око 10 km северозападно од Рудног, налази се у церовој шуми „Грчко гробље“. Од већег броја вертикално пободених гробних обележја само један је облик био распознатљив. Реч је о ретком и занимљивом типу споменика од студеничког мермера: пљосната плоча трапезоидног облика, на чијем је врху плоча у пуној пластици, са стилизованим мушким попрсјем¹³³. Горњи део главе споменика је поломљен.

КОРИТНИК. У средишту села, испод куће Драгослава Раичевића, постоји место звано Грчко гробље, али надгробни споменици нису више видљиви. На овом месту је и улаз у стари рудник.

КРСТАНОВИЦА. Изнад Доњих Перишића је заселак Крстановица, у коме је „Грчко гробље“ с аморфним надгробним белезима.

ЛЕСКОВИЦА. У селу Лесковици, у засеоку Тењевићима, око 5 km јужно од Брусника, налази се Грчко гробље. Сви надгробни споменици су вертикално пободени. Неколико само са главама и један са розетама као стилизованим токама на прсима (горњи део са главом је одломљен) припадају XVI—XVII веку. Најстарији споменик је у облику веома стилизованог људског попрсја, са великим полукругом на врху (сл. 62). У том полукругу је врло грубо и плитко обликована глава, са очима које су удубљене, уместо испупчене, што је увек случај на студеничким надгробним споменицима. Под главом је слободно урезани крст. Споменик би могао да се датује у XIV—XV век.

ЛУГОВИ. „Грчко гробље“ на месту званом Лугови, изнад Шолаја, западно од села Придворице, невелике је површине са углавном засутим аморфним белезима.

ПЛОЧНИК. Око 4 km јужно од Девића, највећег насеља на Студеници, налази се село Плочник. Поврх села смештеног на изузетно стрмом планинском обронку, испод савременог гробља, налази се „Грчко гробље“. То су аморфне плоче пободене или положене у земљу, димензија од 50 до 120 cm. Приликом копања гроба Марине Стојковић, 1984. године, пронађена су пуцад са кошуље. По опису мештана реч је вероватно о средњовековним предметима.

РАЛЕНОВИЋИ. Село се налази око 4 km од манастира Студенице, путем ка Придворици. Испод и око садашњег гробља налази се старо „Грчко гробље“. То су углавном необрађени или само притесани каменови. Запажен је и један са горњом ивицом у облику сегментног лука, са трочланом линијом крста у точку (исти мотив клесан је као розета на цркви у Врху, 1617/8).

СТАРО СЕЛО. На широком простору око цркве у Старом Селу налазе се аморфни надгробни белези. Поједини међу њима су у облику великих монолита (дужине преко два мет-

¹³⁰ С. Ђурић, *Графити на сликаним крстовима манастира Бање*, Саопштења XV (1983) 122—135.

¹³¹ Stanić, *нав. дело*, *Naše starine* XII, 153; Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*, исто IX (1964) 145—165.

¹³² СМР, под „запис“.

¹³³ Споменици ове врсте запажени су и на другим гробљима у широј области Старог Влаха [Ђурић (1988) 121].

ра). На једном од њих је дубоко уклесан крст. Већи део гробља чине пободени белези. Нађена су само два комада обрађених мермерних споменика: део главе (уздан до доврзника цркве) и плоча са цикцак линијом (испред цркве).

ТАДЕЊЕ. Око 5 km од Ушћа, старим путем за Студеницу, преко Тепеча и Косурића, на врху једног брда, на простору од око 2 ha простира се ново гробље поред кога се на север пружа старо гробље са плочама аморфног камена (пре XIII века), које понегде једва вине из земље. Између ова два гробља види се неколико дугачких плоча са антропоморфним орнаментом, као и једна краћа плоча са два крста уписана један у други, опточена прстеном (XIV—XVI век).

ТОДОРОВИЋИ. У селу Тодоровићима, у засеку Боркову, око 12 km југоисточно од манастира Студенице, изнад пута за Придворицу, налази се гробље које се и сада користи. Испод плоча из XVII—XX века је старо гробље. Ти гробови означени су аморфним комадима камена пободеним над главом и под ногама.

УГЉАРИ. На потесу Кућетине је локалитет који мештани називају Грчко гробље.

ЧОРБИЋИ. За гробље у Чорбићима је забележено да има старих мермерних надгробних споменика.¹³⁴

¹³⁴ В. Дворниковић, *Три старинска гробља у Студеничком крају*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. XVII (Београд 1954) 5—22.

Les monuments du bassin de la Studenica

— description et état actuel —

Pour les besoins de l'établissement d'un plan à destination particulière dans le bassin de la Studenica, les auteurs de la présente étude ont effectué la reconnaissance de ce territoire en mars et en mai 1990. Un certain nombre de monuments de ce bassin était déjà connu et a fait l'objet de recherches dès le milieu du XIXe siècle; en effet, M. Valtrović et D. Milutinović avaient relevé les plans de plusieurs monuments dans les environs du monastère de Studenica pour les besoins de la Société savante serbe. Certains de ces monuments furent restaurés par la suite et placés sous la protection de l'État; quant aux autres, seul un petit nombre ne fut que partiellement exploré. Quoique, faute de temps et de moyens, la reconnaissance n'ait pas pu être systématiquement effectuée sur l'ensemble du territoire, les résultats montrent que le nombre de fortifications, de cimetières, d'églises avec leur enceinte et d'ouvrages d'architecture populaire, enregistrés à cette occasion, est ici de loin supérieur à celui qui était connu jusqu'ici.

La reconnaissance a permis de constater une très grande densité de bâtiments sacrés. La vive activité architectonique peut être suivie ici presque sans interruption depuis le moyen âge jusqu'à nos jours. Les maigres données historiques, la dégradation de nombreuses églises ou les réparations exécutées d'une manière incompétente, le mauvais état de la décoration peinte dont il ne subsiste paséle plus souvent même les vestiges, tout cela rend difficile tant l'établissement d'une chronologie qu'une classification typologique. Toutefois, pour une trentaine d'ouvrages isolés qui ont été catalogués ici il a été possible de dégager les caractéristiques générales. Les églises sont construites en pierre, le tuffeau n'ayant été utilisé que pour leurs voûtes. Souvent les anciennes dalles funéraires furent employées comme matériaux de construction. La majorité des églises présentent le type de

temple à une seule nef, dont le sanctuaire est situé dans l'espace qui est arrondi en hémicycle (absides) aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur. L'uniformité des façades n'est rompue que par les baies de fenêtres. Les églises sont couvertes (ou plutôt, étaient couvertes) de voûtes en berceau, épaulées parfois — comme à Milići — par des arcs reposant sur des consoles. Les églises de ce type subsistent à Savovo (ermitage supérieur), Usće, Brezova, Staro Selo et Devići. A en juger par les ruines subsistantes, celles de Kosurić, Čečine, Bažale, Tepeći et Batine présentent des caractéristiques similaires. Au cimetière Dragojlovsko de Palež, à Vranjevo et Belobraća subsistent les vestiges des églises à l'abside en hémicycle aussi large que la nef. L'église de Karadak comporte une abside polygonale dont la largeur est aussi celle de la nef. Enfin, l'église de Srednja Reka, d'une date plus récente et construite sur le modèle des églises en bois, appartient à ce groupe par la forme de son plan. A celles-ci ressemble aussi l'église de Dražinci dont l'abside semicirculaire est aussi large que la nef, mais dont l'intérieur est compartimenté par des pilastres et des arcs en deux travées et en sanctuaire. L'église Saint-Nicolas de Palež et celle de Vrh ont, à leur tour, deux travées de rythme différent et une abside en hémicycle, plus étroite que la nef. Trois travées et une abside semicirculaire caractérisent les églises de Savovo, Donji Perišići, Golovša et Ostatiја. Les différences assez nettes qui existent entre elles pourraient être dues aux grandes distances chronologiques. L'église de Savovo comportait un sanctuaire de forme plus développée et peut-être aussi une coupole, tandis que celles de Vrh, Ostatiја et Golovša ont des arcs appuyés contre les murs longitudinaux. Un groupe à part est constitué par les bâtiments à une seule nef, à la façade orientale plane et aux niches ménagées dans l'épaisseur des murs. Les églises de Godo-

vić et de Koritnik sont voûtées, tandis que celle de Železnica était couverte d'une toiture en bois. Les églises de Karadak et de Veljović ont actuellement, elles aussi, la façade orientale plane. L'église de Pridvorica appartient indubitablement au groupe d'édifices de l'école de Rascie. L'église de la Mère de Dieu à Dolac ne peut pas, à cause d'une série de spécificités, être intégrée dans la classification que nous avons proposée ici. Le fait qu'elle comporte deux étages est interprété par l'idée selon laquelle elle était un mausolée à l'origine, un édifice remontant peut-être aux premiers siècles de Byzance et que, vers le milieu du XVe siècle, elle fut adaptée pour recevoir une fonction sacrale.

Dans le bassin de la Studenica se trouve tout un système de fortifications. Leur chaîne peut être suivie en amont, depuis le monastère de Studenica: Gradačko Brdo (village de Zasad) — Gradina (village de Djakovo) — Gradina (village de Savovo) — Gradina (forteresse de Jerina, village de Pridvorica) — Čelije (village de Pridvorica) — Gradina (village d'Ostatija). La position des fortifications montre que tous les sites avaient été soigneusement choisis: endroits d'accès difficile, crêtes ou sommets pierreux s'élevant à une hauteur considérable audessus du canyon de la Studenica. C'est probablement le rapport visuel qui avait dicté leur emplacement. Leur forme avait été déterminée par la configuration du terrain. Gradačko Brdo avait la forme d'un polygone irrégulier, à Gradina de Đakovo on remarque sur le sol des formes circulaires, tandis que celle de Čelije avait un plan pentagonal presque parfaitement régulier. La Forteresse de Jerina, près de Pridvorica, s'étend autour des sommets de deux collines et présente la forme d'une lentille. Les dimensions des forteresses étaient certainement dictées par plusieurs facteurs dont celui d'ordre stratégique était sans doute déterminant. La longueur du diamètre des fortifications de Studenica varie de 20 mètres (Gradina de Đakovo) à 110 mètres (Forteresse de Jerina à Pridvorica). La continuité de ces fortifications et la date où elles furent bâties peut difficilement faire l'objet d'une discussion, étant donné que jusqu'à nos jours les recherches nécessaires n'ont pas été faites: leurs plans n'ont pas encore été relevés et la documentation correspondante n'a pas été recueillie. En plus de l'importance qu'il revêt des points de vue militaire et stratégique, le système de fortifications dans le canyon de la Studenica constitue un exemple de l'habile planification macrourbaine.

A été enregistré également un certain nombre d'anciennes agglomérations, communément appelées »maisons grecques« ou »batisses«. Elles étaient concentrées autour du centre culturel — le monastère de Studenica — et étaient orientées vers les activités économiques: exploitation des mines et taille des pierres. Les explorations et les reconnaissances précédentes ont montré que les anciennes agglomérations étaient nombreuses, quelquesunes même grandes. Les agglomérations d'artisans qui exploitaient les carrières de marbre et s'occupaient du traitement de cette roche calcaire pourraient avoir été situées à Vranjevo, Kotline, Godović, Brezova — villages étages sur les pentes septentrionales du Radočelo. L'agglomération la plus importante de cette

région se trouvait à Vranjevo où il subsiste les vestiges d'une trentaine de maisons, alors que le nombre de celles qui ont été ensevelies est de beaucoup supérieur. Par la conception urbanistique qui y a été appliquée Vranjevo est formée de maisons juxtaposées, rangées en ligne isohypse sur une pente orientée au sud. Dans le cadre de l'agglomération subsistent les vestiges d'une petite église à une seule nef. Les agglomérations du cours supérieur de la Studenica (Borkovačko Polje, Vitlovača, Šolaje) pourraient être désignées comme celles où l'exploitation des mines était l'occupation principale de la population.

La caractéristique principale de l'architecture populaire dans le bassin de la Studenica est constituée par la prédominance absolue d'un seul système de construction. Il s'agit du mode plus ou moins ancien de construction des bâtiments en bois où les madriers sont superposés et, à l'angle, emboîtés les uns dans les autres. Le bassin de la Studenica représente un milieu uniforme où l'on pratique exclusivement la maison en bois de Stari Vlah, en tant que variante de la maison dinarique générale du type de celle qui est bâtie sur une pente douce et comporte deux étages. Les exemples des maisons en bois plus ou moins anciennes qui nous sont parvenues présentent un plan développé et comprennent une véranda et un office. Le fait que l'on rencontre ce type de maison sur le territoire qui s'étend jusqu'à l'Ibar confirme l'opinion de ceux qui rattachaient le bassin de la Studenica à la région de Stari Vlah, — question au sujet de laquelle les opinions sont divergentes. La maison est accompagnée de plusieurs annexes à affectations différentes: maisonnette réservée au jeune couple, petit bâtiment où l'on garde les produits laitiers, étable et bâtiment où l'on conserve le maïs. Tous ces bâtiments sont en bois et offrent l'image d'une économie fondée essentiellement sur l'élevage du bétail.

Les monuments en pierre taillée sont la forme la plus caractéristique de la production artistique dans le bassin de la Studenica. Grâce à la proximité des carrières de marbre dans les montagnes de Radočelo et de Čemerno, la taille de pierre s'y est développée dès le haut moyen âge. Aux cimetières les plus anciens se trouvent des dalles et des stèles en pierre non taillée. Pour un certain nombre de monuments horizontaux on peut supposer qu'ils remontent aux XIIIe et XIVe siècles. Les plus beaux ont la forme de cercueil en pierre (dans l'enceinte du monastère de Studenica, à Dolac, Vrh et Đakovo), tandis que d'autres sont ornés de rosettes ou de longs rubans gravés (ou bâtons?). Le plus nombreux, c'est le groupe où un cercle figuré au milieu du monument est entouré d'un cadre dentelé. Il existe un type de monument de la période comprise entre les XVe et XVIIe siècles où, des têtes stylisées étaient gravées en haut relief et entourées de cadre, mais quelquefois aussi sans aucun cadre. Les formes et les ornements qui évoquent les vêtements et le statut du défunt sont très variés. La majorité des monuments funéraires datent des XVIIe et XVIIIe siècles. Ils sont tous verticaux et on les reconnaît par la représentation d'un portrait en relief, schématiquement taillé, autour duquel sont disposés, dans une bande, rinceaux, feuillage ou motifs géométriques.